

H. N. Clausen.

I Anledning af Pastor Jørgen Larsens Disputats¹.

Af Lorenz Bergmann.

Det er et fortrinligt *Emne* for en biografisk Fremstilling, Pastor Jørgen Larsen har fundet. *H. N. Clausen* hører vel ikke til de banebrydende Genier som Grundtvig og Kierkegaard, heller ikke til de gudbenaadede Forkyndere af Evangeliet som Mynster og Monrad; men Kirken har jo ogsaa Brug for Videnskabsmænd, bl. a. for nøgternt at prøve Geniernes ofte sære Indfald og fordomsfrit at paavise de store Vildfarelser, som de store Mænd ikke sjældent gør sig skyldige i. En saadan kritisk prøvende, nøgtern teologisk Videnskabsmand var H. N. Clausen.

I en Afhandling fra 1833 karakteriserer han den Aand, som bør præge den teologiske Litteratur, saaledes: »Det er en *Sindigheds-, Beskedenheds-, Varsomheds-Aand*, som er enhver ægte Videnskabeligheds Mærke; thi, hvad Videnskaben først og fremmest lærer sine Dyrkere og lægger

¹) H. N. Clausen. Hans Liv og Gerning. I. Aarene 1793—1848. Kbh. 1945. 439 S. Skriftet blev forsvaret for den teologiske Doktorgrad 3. Maj 1945, ved hvilken Lejlighed ovenstaaende Afhandlings Forfatter var første officielle Opponent. — De Henvisninger i det følgende, som indføres blot med et p. og Sidetal, sigter alle til Disputatsen. Mit Formaal har været at supplere og korrigere denne, hvorimod jeg har søgt saa vidt muligt at undgaa at gentage, hvad rigtigt der maatte være sagt i denne.

Ogsaa den anden officielle Opponent, Docent, Dr. phil. Søren Holm, har nu udtalt sig om Disputatsen, dels i en Anmeldelse i »Dansk Teologisk Tidsskrift«. 1945. S. 143—163, dels i et særligt lille Skrift, »H. N. Clausen. Bidrag til en Karakteristik«. Kbh. 1945. 96 S.

dem paa Hjerte, er Storheden og Omfanget af de Opgaver, der skulle løses, og Ringheden af de Kræfter, der medbringes til denne Løsning Men der er en anden Aand, som ikke mindre er den sande Videnskabeligheds Mærke, uden hvilken den theologiske Literatur, ligesaaavel som enhver anden, fører et skrantent og sørgeligt Liv. Vi ville kalde den *videnskabelig Reenhed*, fordi den udelukker enhver Interesse og Bestemmelsesgrund, som ikke er hentet fra Sandheden, enhver Betragtningssmaade og Fremgangsmaade, som ikke fører til Sandheden. Dens Grundtræk troe vi at finde i Bestræbelse efter at holde sig uafhængig af Fordomme som af Autoriteter, hvor det gjælder Undersøgelse, Fortolkning, Benyttelse af det historiske Overlevere, efter at tydeliggjøre sig Begreber og Grunde, og anvende dem med Upartiskhed og Consequens, efter at udtale egen Overbeviisning, de møisomt erhvervede Resultater af Tænkning og Erfaring ærligt, frit og aabent. Men denne *Frihed* og *Oprigtighed* i Sjelen, denne *Aabenhed* og *Klarhed* i Talen har i den theologiske Videnskab at kæmpe med Hindringer, som andre Videnskabsfag ere saa lykkelige ikke at kjende til¹.

Disse Ord er betegnende for Clausen som den gennemredelige theologiske Videnskabsmand. Med sin faste Karakter forbandt han et opladt Sind for Paavirkning fra forskellige Sider. Hans personlige Udvikling blev derfor i nogen Maade typisk for den danske Kirkes Udvikling gennem de to første Menneskealdre af det 19. Aarhundrede. Med Udgangspunkt i *Rationalismen*, hvis bedste og dygtigste Repræsentant var hans egen Fader, blev han under sit Studieophold i Berlin 1818—19 *Schleiermachers* beundrende og taknemlige Discipel; senere nærmede han sig paa adskillige Punkter lidt efter lidt til den *kirkelige Ortodoksi*, idet han dog stadig bevarede det historiske Bibelsyn og den kritiske Dogmatik. Foruden sin theologiske Virk-

¹) Maanedsskrift for Litteratur. IX. 1833. S. 350, optrykt i »Kirkelige Forhold og Anliggender«. 1885. S. 670—671.

somhed har han ogsaa — med sin harmoniske Forening af Liberalisme og Moderation — ydet en betydelig Indsats paa det *politiske* og *nationale* Omraade, hvor han med Dygtighed og Varme kæmpede for Pressefrihed og konstitutionel Frihed, for Danskhed og Skandinavisme.

Som Forfatter og Taler udmærkede han sig ved sin *akademiske Veltalenhed*. Hans skønne og klare, altid beherskede, for det meste noget kølige Fremstillingsform minder om Thorvaldsens Billedkunst. En lejlighedsvis Udtalelse om »den sande Veltalenhed, som forsmåer en anden Virkning end den, Naturen selv har lagt i det simple, sande Udtryk af klare Tanker og sunde Følelser, og som derfor virker stille og fordringsløst, men dybt og varigt«¹ — karakteriserer ham selv. Hans Samtid beundrede hans plastiske Veltalenhed. »Hil dig, du Tankens højbaarne Høvdning! Hil dig, du Ordets hugprude Helt!« Saaledes hilste *Carl Ploug* ham i det højtstemte Digt², der blev sunget ved Studenternes Fakkeltog 23. December 1844. En yngre politisk Skribent, som selv udmærkede sig ved sin Veltalenhed, *C. St. A. Bille*, kalder Clausen »vor aandrigste og nobleste offentlige Taler. Han var som Forfatter og som Taler ikke malerisk, men plastisk. Der var noget antikt over hans hele Personlighed. Han havde Marmorets Renhed, dets bestemte Linjer og faste Konturer, men til lige noget af dets Kulde; han kunde overbevise, men ikke begejstre. Denne Kølighed laa dog kun i det Ydre, thi han følte varmt, hans Fædrelandskjærlighed og nationale Tro var glødende«³.

¹) Maanedsskrift for Litteratur. III. 1830. S. 409. Anmeldelse af G. P. Brammer: Christelig Høitids-Glæde. Tvende Fest-Prædikener. 1830.

²) Carl Plougs Digte, udg. af hans Søn. I. 1901. S. 54. Jfr. II. S. 51—52. 162. — I et Digt fra 1848 tegner *Aarestrup* følgende Billede af Clausen: »I Kløgt og Talekonst en høilærd Mester, Friheds abstracte Ven, der uforfærdet Med christen Anstand længe førte Sværdet Mod Enevold og orthodoxe Præster« (Samlede Digte. 1899. S. 326).

³) DBL. [c: Dansk Biografisk Leksikon]. ¹III. 1889. S. 624. Paa

Naar man betænker Clausens betydningsfulde Indsats paa forskellige Omraader, er det mærkeligt, at han endnu ikke har været Genstand for en samlet monografisk Fremstilling; men *N. Neergaard*, *Hans Jensen* og *P. Lauridsen* har givet værdifulde Bidrag til Forstaaelsen af hans politiske og nationale Virksomhed, og *L. Helvegs* og *L. Kochs* Skildring af hans teologiske Virksomhed er blevet suppleret ved forskellige Afhandlinger af *N. M. Plum*, *J. Oskar Andersen* og *Skat Arildsen*.

Det er derfor fortjenstfuldt at ville give os den længe savnede Biografi af Clausen. Ogsaa om den Maade, hvorpaa Emnet er behandlet, kan der med Rette siges adskilligt godt. Da Stoffet er saa overordentlig stort, har Forf. delt det saaledes, at det foreliggende Bind omfatter Tiden fra 1793 til 1848. Det er vel disponeret, med forstandig Hensyntagen baade til det kronologiske og det saglige. Det er ikke blot smukt trykt, men ogsaa vel skrevet, klart og jævnt, baaret af Sympati for Clausens »redelige, mandige og sandhedskærlige Personlighed« (p. 316 o. a.), men ingenlunde ukritisk overfor hans Begrænsning, særlig paa det teologiske Omraade.

En Hovedkilde er naturligvis Clausens *Selvbiografi*¹; men Dr. Larsen har af Oskar Andersen lært at læse dette Skrift med Kritik. Hvor meget det end kan lære os om de daværende politiske og kirkelige Forhold, er det dog en meget fattig Kilde for den, der vil søge at gøre Rede for hans personlige Udvikling i Ungdomsaarene, særlig i religiøs Henseende². Dr. Larsen følger ogsaa Professor Andersen i den Antagelse, at Clausens aandelige Udvikling næppe i den Grad, som Selvbiografien giver Indtryk af, har været

lignende Maade dømmer *Vilh. Topsøe*: Politiske Portrætstudier. 1878. S. 24—25. Jfr. ogsaa *Fr. Barfods* Dom fra 1844, som anføres p. 280.

¹) Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie. 1877 (anført som Optegn.). Oskar Andersens kritiske Bemærkninger i »Teologisk Tidsskrift«. 1926. S. 177—209.

²) p. 44 — efter Oskar Andersen S. 187. 189. 205.

en jævn Selvudvikling, en Udfoldelse af Spirer, der altid har været til Stede hos ham¹ — en Hypotese, som jeg senere vil komme tilbage til (S. 357—367).

Da Clausens yngste Datter, som bekendt, har tilintetgjort største Delen af sin Faders efterladte Papirer, har det ikke været Forf. muligt at fremdrage meget *nyt Materiale*; men lidt er der dog: nogle enkelte Breve til Vennen Lemming 1818, til Biskop Münter 1819 og 20, Professor Thorlacius 1820, Professor Jens Møller 1820, H. V. Bissen 1841, Hjort Lorenzen 1842, Orla Lehmann 1840 og 44, Dr. theol. Kolthoff 1846 — endvidere Clausens Svar paa Studenternes Tillidsadresse 1825 samt Sønderjyden, Professor Christian Paulsens utrykte Dagbog. Jeg vil ikke skjule, at det Indtryk, jeg under Læsningen af Disputatsen har faaet af Forf.s Arbejdsmetode, har fremkaldt en stille Tvivl om, hvor vidt dette utrykte Materiale nu ogsaa var fuldstændig udnyttet; men da det er mig bekendt, at en Autoritet som Dr. *Bjørn Kornerup* agter at behandle dette Spørgsmaal, lader jeg det ganske ligge.

Forf. har fremdraget (p. 58—60) et Ungdomsarbejde af Clausen, som Selvbiografien ikke nævner, nemlig en latinsk Afhandling om Kirketugten i Oldkirken², ligeledes hans ikke meget kendte filosofiske Doktorafhandling fra 1817 om de oldkirkelige Apologeters Domme om Platon og Platonismen (p. 63—65).

Clausens senere, meget omfattende teologiske Forfatter-skab har han studeret med Flid og givet fyldige Referater af hans Skrifter og vigtigste Afhandlinger. Den samtidige Litteratur, herunder Tidsskrifterne, har han ogsaa søgt at gøre sig bekendt med. Særlig Paaskønnelse fortjener hans Omtale af Clausens Forhold til Studenterne, idet han for hver af de 4 Perioder: 1821—25, 1825—34, 1834—39 og 1839—48 har samlet en Række Udtalelser, der viser, hvor-

¹) p. 51. 71. 92 — efter Oskar Andersen S. 195—196. 201—209.

²) Trykt i «Videnskabelige Forhandlinger ved Siøllands Stifts Landemode». 1816. II. S. 553—602.

ledes Studenter fra vedkommende Tidsrum bedømte Professor Clausen.

I et saa omfangsrigt Skrift om et saa stort og vidtfor-grenet Emne kan der naturligvis ogsaa paavises adskillige *Mangler*. I de gennemgaaende gode Referater af Clausens Skrifter savner jeg ikke sjældent særlig betydningsfulde Udtalelser, hvori jeg ser et Vidnesbyrd om Forf.s mangelfulde Sans for det karakteristiske. I *Bedømmelsen af Clausens Teologi* gør han sig aabenbart hæderlig Umage for at være loyal og retfærdig. Jeg kan dog ikke se rettere, end at han her er hemmet af sin ortodokse Dogmatik, og at hans vidtgaaende Tilslutning til sine teologiske Lærere, Professorerne *Plum* og *Oskar Andersen*, ikke har ydet ham den fornødne Modvægt. Baade fra disse to Autoriteter og fra andre har Forf. mange »*skjulte Citater*«, idet han ofte har overtaget Formuleringer fra andre uden at angive sine Kilder. Ved Omtalen af de mange Personligheder, der nævnes i Disputatsen, burde »Dansk Biografisk Leksikon« regelmæssigt have været benyttet i 2. Udgave. Ikke sjældent møder man Udtalelser, som viser, at Forf. ikke har det fornødne Kendskab til den historiske Baggrund. Dertil kommer endelig de mange — alt for mange! — Trykfejl og Unøjagtigheder i Citater, Litteraturhenvisninger og Sideangivelser. Alle disse — større eller mindre — Mangler vil i det følgende blive belyst ved Eksempler.

Den Plads, der her staar til Raadighed, tillader ikke en ligelig Prøve af samtlige Afsnit i Disputatsen. Jeg vil derfor særlig gaa ind paa de tre, som ud fra et kirkehistorisk og teologisk Synspunkt er de vigtigste: om »Catholicismen og Protestantismen«, om »Kirkens Gienmæle« og om Kirkekampen — og nøjes med en kortere Omtale af de øvrige.

I.

Første Afsnit (p. 11—78) behandler *Clausens Barndom og tidlige Ungdom* (1793—1818). Her omtales Faderen og

Hjemmet, Skolegang og Studenteraar samt de fortsatte Studier efter endt Eksamen. Med Rette fremhæver Forf. i Tilslutning til Oskar Andersen, at H. N. Clausen i sine unge Aar »som Teolog først og fremmest var en tro Discipel af sin betydelige Fader« (p. 70—75). Netop derfor havde der været Grund til ikke at nøjes med en kort Omtale af Stiftsprovst *H. G. Clausens* trykte Prædikener¹, men at give en indgaaende Redegørelse for disse, hvorved vi vilde have faaet et værdifuldt Materiale til en Sammenligning med Sønnens tidligste teologiske Udtalelser.

Angaaende Stiftsprovst Clausen skal jeg yderligere blot bemærke, at hans bekendte Klage over Grundtvigs Dimisprædiken 1810 ikke forekommer mig saa uforstaaelig, som Forf. synes at mene (p. 47—49). Grundtvig havde jo ikke nøjedes med at fremsætte sit eget, fra Clausens afvigende Standpunkt, men han havde angrebet Præsterne for, at de enten slet ikke forkyndte Herrens Ord, eller at de nok forkyndte det, men ikke troede paa det — og det er en ærekrænkende Paastand om en Præst, at han ikke tror paa det Evangelium, som han lever af at forkynde, og særlig krænkende maatte det være for en saa sandhedskærlig og overbevisningstro Forkynder som H. G. Clausen.

Da Dr. Larsen med Rette mener, at den unge H. N. Clausen er blevet paavirket i rationalistisk Retning ikke blot af sin Fader, men ogsaa af Professor *Peter Erasmus Müller*, »Den af mine Lærere, der meest har virket paa mine religieuse Synspunkter«², havde det været rimeligt, om han var gaaet nærmere ind paa Müllers »Kristelig Moralsystem« (1808) og »Kristelig Apologetik« (1810), der begge udkom i Clausens Studenteraar som Lærebøger, han

¹) p. 14—16. 18—20. 35 — væsentlig paa Grundlag af *Bjørn Korne-rup*: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie. 1929—30. S. 313—318. 341—347, hvorimod samme Forf.s Artikel i DBL.² V. 1934. S. 282—288 ikke nævnes.

²) Saaledes i det af Dr. Arildsen fremdragne Brev til Prof. Müller fra Berlin 16/11 1818. Personalhistorisk Tidsskrift. 10. R. III. 1936. S. 116.

maa have benyttet (p. 40). Men Dr. Larsen nøjes som saa ofte med nogle Udtalelser af Professor Oskar Andersen, og der er intet, som tyder paa, at han selv har læst de to Skrifter, af hvilke navnlig »Moralsystemet« har Interesse ved sin stærkt fremtrædende *kantianske Rationalisme*¹.

Væsentlig i samme Retning viser den unge H. N. Clausens latinske Afhandling fra 1816 om Kirketugten i Oldkirken. »Med sit udpræget moralske Indhold staar denne Afhandling som et tydeligt Vidnesbyrd om Clausens Rationalisme . . . Ganske som sin Fader og P. E. Müller ser Clausen i Jesu Morallære Evangeliets Hovedindhold« (p. 59—60).

Netop derfor er det vanskeligt at forstaa, at han i det afsluttende Tilbageblik paa sin Udvikling (Optegn. S. 506) — umiddelbart efter at have nævnet Peter Erasmus Müller og »Mynsters kirkelige Virksomhed i Hovedstaden« fortsætter: »Uden en forberedende Indvirkning vilde Schleiermacher heller ikke kunnet være bleven for mig, hvad han blev ved den første personlige Berøring (1818—19)«. Jeg tror, Dr. Larsen har set rigtigt, naar han angaaende dette Spørgsmaal — *Mynsters* Betydning for den unge Clausen — skriver: »I hele hans før-schleiermacherske litterære Produk-

¹) Et Par Citater af »Moralsystemet« vil vise, hvor stærkt det fremhæver *Fornuftens Suverænitét*. Fornuften »prøver Aabenbaringens Gylighed, fortolker, udvikler og anvender dens Udsagn, og ved at forbinde dem med Fornuftbegreber, bringer dem i systematisk Orden« (§ 119). »Den kristelige Sædelære indeholder ikke andre Forskrifter end saadanne, der enten middelbar eller umiddelbar kunne udledes af de Moralløve, Fornuften lærer os at kiende« (§ 180). Det øverste Moralprincip er: »Stræb efter almeengyldige Regler at frembringe Almeenfornuftighed« (§ 28). »Ved Dyd forstaaes i Almindelighed den menneskelige Sindsforfatnings Fornuftmæssighed« (§ 204, udeladt i 2° § 168). »Godt er det, Fornuften bifalder ifølge Begreber« (§ 227). »Sætningerne om Gud og Udødelighed udgiøre Religionens Grundvold« (§ 126, udeladt i 2. Udg. 1827). I denne søger Forf. — som han siger i Fortalen — »at knytte det Philosophiske nøiere til det Christelige«. F. Eks. hedder det nu, at Princippet om »Almeenfornuftighed« er det samme som Kærlighedsbudet (§ 80).

tion har vi intet Vidnesbyrd om, at Kristus for ham var andet end det fuldkomne moralske Forbillede. Allerhøjest kan man derfor sige, at da han nogle Aar senere sad under Schleiermachers Kateder og Prædikestol og modtog Indtrykket af en »vinderlig Kristustro«, er Mindet om Mynsters Kristusforkyndelse blevet levende for hans Sjæl. Mynster havde saaet Sæden i hans Hjerte; men i flere Aar fandt den ingen Vækstbetingelser; først Varmen fra Schleiermachers levende Kristustro fik den saa smaat til at spire« (p. 53).

I saa Tilfælde vilde Mynsters Betydning for Clausen have en Parallel i Steffens' Betydning for Grundtvig: Den Udsæd, som Sædemanden har saaet, begynder først at spire flere Aar efter — under andre og bedre Vækstbetingelser.

Paa flere Punkter viser Forf.s Kendskab til den tidshistoriske Baggrund sig utilstrækkelig. Saaledes giver H. G. Clausens Optagelse som Discipel i Horsens Latinskole (1773), hvor *J. H. Tauber* samme Aar¹ blev Rektor, ikke blot Anledning til at nævne Clausens Taknemlighed over for sin gamle Rektor, men ogsaa til at anføre en Udtalelse af Provst D. P. Smith om, at Tauber »ødelagde saa jævnt 3 Skoler, Horsens, Odense og Roskilde« (p. 12⁶). Denne uformidlede Sammenstilling af to saa modsatte Domme giver et utydeligt og misvisende Billede af Taubers Betydning som Pædagog.

H. G. Clausens gunstige Bedømmelse var den almindelige blandt Taubers Disciple, af hvilke mange har givet Udtryk for deres Taknemlighed over hans »kloge og smagfulde Undervisning«² og lovprist »den lærde og humane, mig evig uforglemmelige Lærer, som jeg elsker som min Fader, og hvis Exempel jeg skylder de Kundskaber og den litteraire Ære, som jeg har i Fædrelandet«³.

¹) Ikke Aaret før, som det hedder p. 12.

²) Janus Hornsyld i Kh. S. 6. R. I. 1933—35. S. 625.

³) Dr. phil. og theol. Jens Henrik Larsen. »Vor Ungdom«. 1900. S. 12. Se

Denne almindelige Anerkendelse er let forstaaelig, naar man sammenligner Taubers humane pædagogiske Principper med den foregaaende Tids Pryglesystem, der bevirkede, at »den hele Skole var ligere et Tugthus end en Undervisningsanstalt«¹, og den kan ikke omstødes ved Provst D. P. Smiths ovenfor anførte, ugunstige Dom. Det kan den saa meget mindre, som Smith selv efter Taubers Død i 1816 hyldede hans Minde i et Digt², hvori det bl. a. hedder, at Tauber var »troe i trende Skoler«. I sine Erindringer betegner han Tauber som »en stok Rationalist«³, og selv om denne Dom er en Overdrivelse⁴, kunde der være noget rationaliserende ved hans Kristendomsopfattelse, og det er formodentlig dette, der har fremkaldt Smiths senere, misvisende Bedømmelse. Rimeligere end at anføre denne havde det været at gøre opmærksom paa, at Taubers humane pædagogiske Principper blev overtaget af hans Discipel H. G. Clausen⁵, og derefter af dennes Søn, Professoren, hvad der bl. a. fremgaar af den Tale, han i 1843 holdt ved sin gamle Rektor ved Metropolitanskolen, N. L. Nissens 50 Aars Jubilæum⁶.

De Oplysninger, som p. 12—13 giver om *H. F. Janson*,

ogsaa H. N. Clausen: Henrik Georg Clausens Eftermæle. 1840. S. 20—21; Samme: Taler. 1848. S. 118. Thomas Skat Rørdam i Fallesens »Theologisk Maanedsskrift«. V. 1805. S. 61. »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«. 1816. Sp. 200—201. 241—243. 291—293. 356—359. Johs. Fibiger: Mit Liv og Levned. 1898. S. 7—8. Jens Møller i »Theologisk Bibliothek«. X. 1816. S. 279—298. Gregers Begtrup i »Dansk Literatur-Tidende«. 1816. S. 105—112. Søren Bloch: Bidrag til Roskilde Domskoles Historie. I. 1842. S. 71—77. II. S. 69—71.

¹) Se den drastiske Skildring i Taubers Dagbøger. Memoirer og Breve. XXXVIII. 1922. S. 31—35.

²) Trykt i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«. 1816. Sp. 200—201.

³) Kh. S. 3. R. IV. S. 661. 672. 676. 686 (ikke »en stærk Rationalist«, som det gengives p. 12⁶).

⁴) Se Bjørn Kornerups udmærkede Artikel om Tauber i DBL.² XXIII. 1942. S. 361—365.

⁵) H. G. Clausens Eftermæle. S. 49.

⁶) H. N. Clausen: Taler. S. 111—127, især S. 119. 122

er ikke rigtige¹. Det er ogsaa misvisende at tale om *Gellerts* »Naturmystik«. At *Gellerts* Salmer »fremhæver Naturens Skønhed som Udtryk for Guds Almagt og Kærlighed«², kan ikke med Rette betegnes som »Naturmystik«. Der var ingen Mystik hos *Gellert*, denne personlig saa elskværdige Repræsentant for Overgangen fra Ortodoksi til Rationalisme og ivrige Talsmand for en fornuftig og virksom Kristendom, der samler sig om Forsynstroen og Dyden.

Et andet Udtryk, der forekommer mig misvisende, er Talen om H. G. Clausens »dogmeløse Kristendom«³. Enhver tænkende Opfattelse af Kristendommen har sine »Dogmer« (i Betydning af fundamentale Læresætninger), og Clausen fastholdt jo med al mulig Energi Rationalismens Dogmer om Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed⁴.

¹) *Janson* blev teologisk Professor 1774, ikke 1772. Han deltog i Udarbejdelsen af Universitetsfundatsen 1788, men ikke i »Gennemførelsen« af denne, da han samme Aar blev forflyttet til Aarhus som Biskop. Han behøvede ikke af Hensyn til *Guldbergs* Magtstilling at »lægge en Dæmper paa sine kritisk neologiske Synspunkter«. Allerede L. Koch er klar over, at *Jansons* Standpunkt væsentlig er det samme som *Guldbergs* og *Balles* (Oplysningstiden i den danske Kirke. 1770—1800. 1914. S. 19—20. 47. 191), hvorfor *Pavels* betegner ham som »en stor Ortodoks« (ib. S. 47). Og *Kornerup* skriver i DBL.² XI. 1937. S. 359: »Indholdsmæssigt set repræsenterede *Janson* et konservativt Standpunkt, en Supranaturalisme, der bestemt vender sig imod liberale Forsøg paa at »fortynde« Kristendommen til en Række almenreligiøse Sandheder«.

²) p. 22 — efter *Holmquist-Nørregaard*: Kirkehistorie. II². 1935. S. 594. — Om *Gellert* se f. Eks. *Heinrich Gelzer*: Die neuere Deutsche National-Literatur. I.² 1847. S. 37—61, foruden I. A. *Cramers* grundlæggende Biografi i *Gellerts Sämtliche Schriften*. X. 1774.

³) p. 23. 97, jfr. p. 66: »den dogmeløse Rationalisme«.

⁴) Af Enkeltheder fra dette Afsnit kan i øvrigt nævnes følgende. p. 18^{31b} har Dr. *Larsen* lagt for meget ind i en Udtalelse af Professor *Oskar Andersen*, der ikke gaar videre end til at advare imod at overvurdere den kirkelige Betydning af det romantiske Gennembrud. — Citatet p. 19 L. 2 f. n. er ufuldstændig gengivet. H. G. *Clausen* siger i sin Prædiken fra 1798, at vi er »et lykkeligt Folk, fordi vi beboe et frugtbart og skjønt Land, fordi vi have en retfærdig Regjering, fordi vi have vor offentlige Gudsdyrkelse ukrænket, fordi vi have udvortes

P. 79—126 handler om *Udenlandsrejsen* (1818—20), som han i sin Selvbibliografi (S. 1) betegner som »Hovedpunktet i min aandelige Frigjørelses- og Udviklingshistorie«. I Berlin kom han under *Schleiermachers* Indflydelse. I Italien vandt han et førstehaands Kendskab til katolsk Kirkeliv og begyndte at samle Materiale¹ til en udførlig Fremstilling af Katolicismens Væsen.

De første Aar efter Hjemkomsten var lykkelige og lovende. 1821 holdt han Bryllup. Samme Aar blev han udnævnt til Lektor ved Universitetet og 1822 forfremmet til Professor extraordinarius. Ved sin i Ordets bedste Betydning fornemme Personlighed og sine klare og vel tilrettelagte Forelæsninger kom han til at øve en betydelig Indflydelse paa de Studerende. Hvad han siger om Schleiermacher, »at han ikke har villet danne nogen Skole, men villet vække og modne til Selvstændighed i Tænkning og Omdømme« (Optegn. S. 68), var ogsaa »det Undervisningsideal, som han selv fulgte lige fra sin første akademiske Lærertid« (p. 127. Jfr. p. 198. 258). Ved en senere Lejlighed har han selv udtrykt det saaledes: »Det akademiske Livs Betydning og Bestemmelse maa ikke søges deri, at de Unge

og indvortes Fred«. — Ved Omtalen af *Fallesen* (p. 22) savnes en Henvisning til Kornerup i DBL.² VI. 1935. S. 576—577 og i »Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie«. S. 312—316. 322. 324. 333—334 — ved *Hornemann* (p. 39) til Jens Møller i »Nyt Theol. Bibliothek«. XI. 1827. S. 91—100. XVIII. 1830. S. 334—339 og Aage Bentzen i DBL.² X. 1936. S. 587—589 og »Kirken og Tiden«. 1934. S. 19—32. 54—60. — ved *Jens Møller* (p. 43) til Kornerup i DBL.² XVI. 1939. S. 411—415. — p. 43 L. 30: Discipel — læs: Disciplin. — p. 47 Anm. L. 2: Rønne — læs: Rønning. — p. 50⁶²: Breve til J. P. Mynster — læs: Breve fra J. P. Mynster. — p. 59 L. 2—7 savnes en Henvisning til Helveg II² S. 355—356, som Teksten hviler paa.

¹) Man savner en Omtale af de to Afhandlinger, som Clausen senere offentliggjorde paa Grundlag af utrykte Dokumenter fra italienske Arkiver: (1.) »Bidrag til den danske Kirkes Historie i Middelalderen« (i »Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter. XXI. 1826. S. 1—98). (2.) »Bulla reformationis Pauli Papae III^{ti} ad historiam Concilii Tridentini pertinens (i Programmet ved Universitetsfesten 1829).

blive førte til et forud opgivet Maal af Dannelse, eller at der bibringes dem et bestemt Antal af bestemte Kundskaber ved et tilsvarende Antal af Forelæsninger, men deri, at den studerende Ungdom vækkes og veiledes til selvstændig Brug og ufortrøden Anstrengelse af egne Kræfter¹.

Hans Afhandling »*Critik og Fremstilling af Underbegrebet*»² viser hans Discipelforhold til Schleiermacher derved, at han hævder et subjektivt Underbegreb i Modsætning til et objektivt (p. 117—121). Diskussionen med A. G. Rudelbach om dette Spørgsmaal³ blev en Forpostfægtning til den store »Kirkekamp« faa Aar senere.

Til hele dette Afsnit har jeg ingen væsentlige Indvendinger⁴ og gaar derfor videre til Omtalen af Clausens Hovedværk.

II.

Den ikke helt lette Opgave paa et begrænset Antal Sider at give et klart og nøjagtigt Referat af Clausens 839 Sider

¹) Maanedsskrift for Litteratur. V. 1831. S. 109.

²) Nyt theologisk Bibliothek. I. 1821. S. 14—50, ogsaa i Særudgave.

³) Nyt theol. Bibliothek. IV. 1823. S. 119—161. VI. 1824. S. 37—64.

⁴) Af mindre Indvendinger kan nævnes følgende: Ogsaa i dette Afsnit møder man skjulte Citater. Saaledes stammer p. 85 L. 8 f. n. — L. 1 f. n. tillige med Anm. 34 og 35 fra Horst Stephan: Geschichte der evang. Theologie seit dem Deutschen Idealismus. 1938. S. 86—87 — og p. 120 L. 4—9 fra L. Koch S. 45.

Ved Citatet af Schleiermacher p. 121 L. 10 mangler Henvisning til »Der christliche Glaube«. § 47. — p. 104⁴ og 107²⁰ burde Fr. Nielsens Romerkirken have været anført efter 2den udvidede Udgave. — p. 100¹⁰⁴ og 107²⁰ anføres »Consalvis Breve« og »Consalvis Memoirer« uden Angivelse af Udgave, Oversættelse eller Udgivelsesaar.

Der er adskillige kedelige »Trykfejl«. p. 82¹³ Boutewerk — læs: Bouterweck. — p. 83 L. 6 f. n. Verächten — læs: Verächtern. — p. 91⁵³ von Cöller und Schultz — læs: von Cölln und Schulz. — p. 91 L. 5 f. n. Biskop Münster — læs: Biskop Münter. — p. 97 L. 19 de Magthavendes Sag — læs: de Magthavendes Interesse. — p. 98⁹⁴ og p. 189^{10, 12} L. U. Boisen — læs: L. N. Boisen. — p. 106¹⁴ Optegn. 90 — læs: Optegn. 93—94. — p. 117 L. 1 f. n. Uden Viden — læs: uden Videre. — p. 118 L. 4 Definition — læs: Deduction.

store Bog om »*Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*« har Dr. Larsen løst paa en i det væsentlige tilfredsstillende Maade (p. 127—139)¹. Paa adskillige Punkter kunde jeg dog have ønsket, at der var anført flere karakteristiske Udtalelser, særlig saadanne, som hans Modstandere, Grundtvig, Rudelbach, Lindberg o. a. har angrebet ham for.

Fra det vigtige Afsnit om *Skrift og Tradition* savner jeg følgende Udtalelse: »Skriften er beregnet paa Væsener, som have og bruge Fornuftens Lys: ved historisk Kritik skal dens Ægthed bevises, ved filosofisk Kritik² skal dens Indhold prøves og udvikles, og først ved den videnskabe-

¹) Et Par smaa Unøjagtigheder bemærkes i Forbigaaende. p. 127² henvises til Jørgen Nissen: *Ti Levnedsløb*. S. 120 (skal være S. 123) som Hjemmel for, at Provst Nissen har ejet det Eksempplar af »*Catholicismen og Protestantismen*«, som Clausen overrakte sin Hustru. I Virkeligheden siger det anførte Sted lige det modsatte. — p. 128 L. 3 Joseph le Maitre, medens Clausen S. 25 skriver Joseph le Maistre. — p. 128¹⁰ S. 61 — læs: S. 65. — p. 129 L. 7 f. n. indhentes — læs: hentes. — p. 132³⁵ S. 335 — læs: S. 355. — p. 134 L. 1 læs: den menneskelige Frihed og den deraf følgende Fortjenstlighed. — p. 134 L. 21 Effekt — læs: Affect. — p. 135 L. 19—20 Dybhed i Forstaaelse — læs: Dybhed i Følelse. — p. 136⁶⁰ S. 511 — læs: S. 525. — p. 138 L. 9 f. n. læs: den mentale, filosofiske Character.

²) I den tyske Udgave (S. 340) er det ændret til »mit kritischer Sorgfalt«. — En nærmere Sammenligning mellem den danske Tekst og den tyske *Oversættelse* vilde føre ud over denne Afhandlings Rammer; men det havde været ønskeligt, om Disputatsens Forfatter havde foretaget en saadan Undersøgelse. Nu nøjes han med at bemærke (p. 175⁹⁹) at den tyske Tekst »i det store og hele svarer nøje til den danske Udgave«, og han nævner kun et enkelt Eksempel paa, at Udtryk er »modificerede eller blevet nøjagtigere bestemte«. — Jeg tilføjer endnu et Par Eksempler. »Individets egen Stræben« (S. 215 L. 17) er blevet til »das gemeinschaftliche fromme, von Gott gesegnete Streben« (Overs. S. 236). — Afsnittet om Edsaflæggelse paa de symbolske Bøger (S. 335—343) er stærkt udvidet (Overs. S. 370—394). Med den danske »Kirkekamp« som Baggrund hedder det nu: »Es wäre gewiss das Interesse des Staates die evangelisch-protestantische Freiheit gegen zelotische Angriffe und inquisitorische Denunciationen zu schützen« (S. 387). Den Sætning, at »den systematiske Theologie er en filosofisk Bearbejdelse af Skriften«

lige Behandling kommer Eenhed og Holdning, Lys og Klarhed i Lærens Mangfoldighed» (S. 310). Denne Udtalelse, der ofte har været anført som et Vidnesbyrd om Clausens Rationalisme, forekommer mig at være ubetinget rigtig — idet man naturligvis maa være opmærksom paa, at der her ikke tales om den kristne Tro, men om »Læren«, o: om den teologiske Videnskab.

Om *Skriftens Tydelighed og Tilstrækkelighed* hedder det: »Alt, hvad der udgjør den egentlige Christentro, Alt, hvori Overensstemmelse mellem Christne er nødvendig, er fremsat med saa klare, bestemte Ord, at ingen væsentlig Misforstaaelse og Uenighed er mulig for det redelige Sind; hvor denne Vished mangler, fordi det billedlige Sprog eller Udtrykkenes Korthed og Dunkelhed tilsteder forskellig Fortolkning, og det endelige Udslag altsaa maa overlades til Individernes Subjektivitet, der antager den protestantiske Kirke ingen Eenhed som nødvendig, ja den maa endog holde sig overbeviist om, at Forsynet har ved denne Ubestemthed, Fleertydighed, Dunkelhed villet indrømme Individualiteten den nødvendige Frihed, og gjøre opmærksom paa det Umulige i at skabe en fuldkommen Troes-Eenhed» (S. 312). »Den hellige Skrift er selv Kilden til den teologiske Forskjellighed«. »Den aabenbarede Lære, som ikke var bestemt for dette eller hiint Folk, men for Menneskene over den hele Jordens Kreds, maatte ved Forskjellighed i Fremstillinger og Læreformer blive Alt for Alle, paa det at enhver Individualitet, med al aandelig og fysisk Forskjellighed, kunde i den finde sin religiøse Tilfredsstillelse» (S. 343—344).

»Skriften er sin egen, sin tilstrækkelige, sin eneste paa-lidelige Udlægger. Det er saaledes ved Skriften alene, at den protestantiske Kirke staar i dogmatisk Forbindelse med Christus«. »Et autentisk, faststaaende, afsluttet Lære-

(S. 367) er udeladt i Overs. S. 422. — I Udtrykket »den menneskelige Frihed og den deraf følgende Fortjenstlighed« (S. 394) har Overs. S. 450 erstattet »Fortjenstlighed« med Tilregnelighed (Zurechnung).

begreb gives derfor ikke, og kan der ikke gives i den protestantiske Kirke . . . Kirkens Værk er og bliver Menneskeværk» (S. 315—316). »Enhver egentlig Tro paa Kirken er Mistro til Skriften; enten Kirken Alt, eller Skriften Alt; Intet er mere inconsequent end at mistroe Skriften, og ikke kaste sig i Kirkens Arme, og Intet vilkaarligere end at give Kirken sin Tro i Eet, og nægte den den i et Andet» (S. 323).

Hvad Clausens Syn paa *Bekendelsesskrifterne* angaar, siger han om de tre oldkirkelige Symboler: »Den protestantiske Kirke kan i dem kun se menneskelige Udtydninger af den guddommelige Lære, og den bekjender sig til dem, ikke paa Grund af deres egen Auctoritet, men paa Grund af sin egen Erkjendelse af det Overeensstemmende mellem dem og Skriftens Lære». »I den protestantiske Kirke kan der kun forlanges Tro paa den sande christelige Aand og Tendents i disse Skrifter, ikke derimod paa de enkelte Dogme-Bestemmelser, som ikke have deres udtrykkelige Hjemmel i Skriften; og ingen protestantisk Theolog kan saaledes f. Ex. indrømme nogen Forpligtelse til at gjøre den scholastiske Dialectik i det Athanasianske Symbolum til Rettesnor for sin Behandling af Læren om Christi Natur og hans Forhold til Gud» (S. 326).

Om de særlige protestantiske Symboler hedder det: »En positiv og i det Enkelte normativ Auctoritet af de symbolske Bøger som dem, der skulde indeholde absolut autentiske Skriftfortolkninger og canoniske Læredecreter, lader sig ingensinde forene med Protestantismens Grundprincip» (S. 330). »Protestantismen er ikke et Phænomen, som er bundet til et enkelt Tidsmoment». At Reformatorerne »skulde have kunnet omdanne det theologiske System, ført Evangeliets Lære, rensat fra alle mellemliggende Aarhundreders Tilsætninger, tilbage til den oprindelige Renhed, og saaledes fuldført det begyndte Reformations-Værk, vilde være for stort et psykologisk Særsyn, til at man burde drage det Modsatte i Tvivl» (S. 331—332).

I Gengivelsen p. 134 af Clausens Kritik af den ortodokse

Lære om *Forsoningen* og *Retfærdiggørelsen* savner jeg en Udtalelse som denne: »Syndstilgivelse, Efterladelse af Syndens Straf lader sig, efter det christelige Begreb om Gud og om den moralske Verdensorden, ikke tænke som umiddelbar Følge af nogen fremmed Fortjeneste, uden foregaaende Omvendelse af det paagjældende Individ« (S. 410. Jfr. S. 413). Ligesaa bemærkelsesværdig er følgende Udtalelse: »Forholdet mellem den guddommelige *Naade* og den menneskelige *Frihed* udgjør for det endelige Fornuftvæsen en evig Antinomie; de staae for os som modsatte Størrelser, der vexelviis ophæve hinanden. Imidlertid er Overbeviisningen om begges Realitet grundet i Sjælens dybeste Rod; den religiøse Speculation fører enhver Virkning tilbage til den sidste Aarsag i Gud, hvorimod den moralske Selvbevidsthed byder os at betragte vore Handlinger som umiddelbare Virkninger af Villiens Frihed« (S. 420).

Den protestantiske Kirkes Sakramentlære sammenfatter Clausen i følgende Ord (S. 450—451, der gør et mindre rationaliserende Indtryk end de p. 135 anførte): »at Sacramentet er Evangeliet i synlig Fremstilling, ligesom Evangeliet er Sacramentet udlagt i Ord, begge guddommelige Redskaber, ved hvilke Troen vækkes formedelst den hellige Aand; at Sacramenterne kun virke under Forudsætning af Tro; at de vistnok, som synlige Pant paa de guddommelige Forjættelser, der ere nedlagte i Evangeliet, selv besidde en særegen Kraft til at vække og bestyrke denne Tro, men at de, i Tilfælde af, at denne udebliver, ere uden Virkning, om end deres udvortes Form bliver paa det Nøiagtigste udført«. Derfor kan den protestantiske Kirke ikke tillægge *Barnedaaben* nogen egentlig sacramentlig Virksomhed, da Tro (*actus credendi*) her mangler tilligemed Bevidstheden, men den kan først betragte Sacramentet som fuldendt ved den senere tilkommende Troesbekjendelse (S. 451).

P. 135 skriver Dr. Larsen, at »*Luthers Holdning i Nad-*

verstriden omtales i lidet pietetsfulde Vendinger« — en Formulering, der ligesom saa mange andre i den foreliggende Disputats er overtaget fra Professor Oskar Andersen¹. En tænksom Læser vil her uvægerlig spørge: hvad er det da, Clausen siger om Luthers Holdning i Nadverstriden? — og undre sig over, at det ikke er anført. Den skarpeste Udtalelse lyder saaledes: »Den smaalige, rabinske Bogstavkløgt i Skriftens Behandling, den uophørlige, trættende Gjentakelse af Beviser, som dreie sig om en *petitio principii*, den blinde Ivren mod Fornuftens Brug, den bestandige Misforstaaelse eller Fordreielse af Modstandernes Grunde, det sycophantiske Consequentsmagerie ere staaende Charactertræk i de lutherske, bugenhagenske, westphalske Stridsskrifter, imedens Zwingli og Oecolampadius, Calvin og Petrus Martyr aftvinge os ufrivillig Agtelse for den ægte videnskabelige Aand, den Sindighed og Grundighed, den Frihed og Klarhed, som udmærker deres Polemik. I ingen Strid er det Uædle, som hos Luther var forenet med saameget Stort og Herligt, traadt stærkere og sørgeligere for Dagen end i denne« (S. 466—467). Man kan godt kalde disse Udtalelser »lidet pietetsfulde«. Hovedsagen er dog, om de er sande og retfærdige, og dette lader sig efter min Mening ikke nægte. Luthers Polemik mod sine Modstandere, Katolikkerne og de reformerte, Sværmerne og Jøderne, var virkelig ofte baade smaalig, simpel og karikerende. Clausen taler med Rette om Luthers »Skjeldsord uden Grunde« — modsat Calvins »Grunde uden Skjeldsord« (S. 468). Men der kunde ogsaa have været Anledning til at anføre Clausens Ord, at »den Lutherske og den Calvinske Lære er aldeles enige i Alt, hvad der angaaer Brugen af den hellige Nadvere og Hensigten af dens Nydelse; de lære begge, at Nadveren er indstiftet af Christus, som Underpant paa den guddommelige Naade; at den ifølge sin guddommelige Indstiftelse selv bevirker, hvad den lover, at den dog kun formedelst Troen yttre denne sin

¹) Dansk Kirkeliv. 1925. S. 143: »lidet pietetsfulde Udtryk«.

Virkning, og altsaa forudsætter et troende og gudfrygtigt Sind« (S. 470).

Angaaende de Dogmer, der ikke er særlige for Katolicismen, kunde der have været Grund til at nævne Clausens Udtalelser om *Englelæren*, saaledes som den fremtræder i Bibelen: »I de ordsproglige, parabolske Udtryk ere vi snarere beføiede til at finde digteriske end dogmatiske Former for religiøse Sandheder, saameget mere som den dogmatiske eller moralske Vigtighed af Troen paa Aandeverdenen intet Sted bliver fremhævet. Det bliver derfor altid tvivlsomt, hvorvidt Sætningen om gode og onde Aander som Mellemvæsener, der staae i en hemmelighedsfuld Forbindelse med vor aandige Virksomhed, er at ansee som christelig Lære; og i ethvert System, som med samvittighedsfuld Nøiagtighed bliver bygget paa Skriftens Grundvold, vil denne Artikel beholde den problematiske Character« (S. 515).

Det er ikke helt rigtigt, at Clausen ikke har andet at sige om *den tilkommende Verden* end, at den for Menne-sket maa forblive »terra incognita« (p. 137). Umiddelbart efter dette Udtryk hedder det hos Clausen: »Den Tro, som giver os Kraft til med faste Fjed at stræbe igjennem Jordlivets Labyrinth henimod Maalet, Troen paa en fortsat og fremskridende Personligheds-Tilværelse er sikret os i Aandens evige Trang og i vor inderste Selvbevidsthed« (S. 525).

I Bogens tredje og sidste Hovedafsnit om den kirkelige *Kultus* mærker man baade Clausens fine æstetiske Sans og hans mange personlige Iagttagelser fra Udenlandsrejsen. Det havde været rimeligt at nævne et Par Eksempler fra hans Skildringer af den katolske Kultus: »Naar de mange Tusinder, som en Kirkefest eller en Procession har forsamlet i de mægtige Tempelrum eller paa de offentlige Pladser, i et Nu nedstyre i Støvet, ligesom blendede af en Guddomsglands, der synes at udstraale fra Monstransen, eller naar Klokkelyden i Aftenmørket forkynder, at det Høi-værdigste bæres til en Sygeseng; naar enhver Sys-sel, en-

hver Haandtering, enhver Samtale standser, hvor det skrider frem; naar Lysene ile til Vinduerne, og Alle paa Gaden og i Huusdørre nedknæle med blottet Hoved¹: da faaer man et synligt Billede af Religionens høie Magt over det menneskelige Sind, og et saadant Billede beholder altid sin Ret over Følelsen, uagtet de grundede Indvendinger, som Forstanden kan have at gjøre derimod« (S. 550).

»Den opløftende Høitideligholdelse af den hellige Uge« beskriver han saaledes: »Fra Skjertorsdag Morgen af ere alle Kors og Billeder og Prydelser i Kirker og Capeller til-dækkede, Klokkerne tie, Orgelerne forstumme, Alt er Stillehed, Alvor, Sørgmodighed; Løverdag Middag ved bestemt Klokkeslet intoneres Hymnen *Gloria in excelsis Deo*; Dækkerne falde fra Altere og Billeder, Orgelerne falde ind med den mægtige Toneklang, Luften opfyldes med Klokkernes Lyd, og Alt forkynder Overgangen fra haabløs Sorg til jublende Glæde, fra Gravens Mørke til Livets Lys. Denne Time i Rom, hvor de trehundrede Kirkers Klokker og Orgeler gjenvinde Mælet for at prise ham, der overvandt Døden; hvor Engelsborgs Torden forener sig med St. Peters Høitidsklokke for at forkynde for Christenheden den opstandne Frelser; hvor Frelseren selv, efter en liden Stund at have tilhyllet sit Aasyn, atter træder synlig, i straalende Farveglands af tusinde Billeder, frem for de Frommes Øine, kan vel uden Betænkning sættes som den høitideligste, den christelige Cultus har at opvise«².

Blandt de Punkter, som hans Kritik særlig retter sig imod, er Messeofret, Maria- og Helgendyrkelsen. »*Messeofferet* staaer i sin dogmatiske Grund i den fuldkomneste

¹) I en Anmærkning tilføjer Clausen: »Lyden af denne Klokke, som gaar foran *viaticum eucharistiae*, trængte en Aften ind i S. Carlotheatret i Neapel; oieblikkeligt holdt man inde med Spillet; Scene og Theater fremstillede een knælende Gruppe, og først efter at Lyden havde tabt sig, blev det afbrudte Spil fortsat«.

²) S. 602—603. Ogsaa S. 605. 613—614. 638. 697. 701—702 mærkes Forf.s personlige Iagttagelser fra Udenlandsrejsen.

Modsigelse med Christendommens Principal-Lærdomme, ikke alene om Guds Væsen og Egenskaber, men ogsaa om Forløsningsværket ved Christus ... Selv lærer Christus nemlig, at Frelsens Vei er aabnet ved ham, og at den eneste Betingelse, som fra Menneskets Side fordres, er Tro, Omvendelse og Lydighed ... Idet Kirken auctori-serer et vedvarende Offrings-Institut til Forsoning af den guddommelige Vrede, forudsætter den endnu stedse den samme Adskillelse og Udelukkelse fra Guds Naade, som Skriften erklærer for hævet ved Christus, og hvorom ingen Christen tør tvivle, og den optager paa ny Forsonings-Offere i den hedensk-jødiske Betydning, som Christus har forviist fra det religiøse Gebet som Overtro fra den aandelige Umyndigheds Alder« (S. 568—569. Jfr. S. 571—573).

Paa den anden Side hævder han, »at der er kun altfor meget for Protestanterne at lære af den Anstand og udvortes Ærefrygt, hvormed Sacramentet behandles i den catholske Kirke«. »Protestanterne have i Anstød af zelotisk Iver gjort sig det til Pligt at bortmane den religiøse Æsthetik af deres Kirker, uden at Protestantismen eller det kirkelige Princip har nogen Skyld i denne Forsyndelse mod det Hellige« (S. 552. Den sidste Sætning forekommer mig ikke at være rigtig. Man tænke paa Zwinglis og Calvins eksklusive Skriftprincip!). Jfr. S. 785. 790. 800—801. »Det er ikke altid simpel, enfoldig Vedhængen ved det Gamle, men ofte en rigtig og dyb Følelse af Liturgiens sande Væsen, som vækker Folkets Uvillie og Mistroe, naar det pludseligt seer sine Bønner, sine Psalmer, de kirkelige Formularer, som er gaaet i Arv fra Slægt til Slægt, og som hver enkelt Mand har tilegnet sig ved andægtig Brug, saaledes omstøbte, at intet Spor er tilbage af den forrige Skikkelse« (S. 762—763).

Clausens Bog slutter med *Forslag til nye Formularer ved Daab og Nadver* — med det Maal for Øje »at føre det dogmatiske tilbage til Skriften og til saadanne Steder i Skriften, som ved Klarhed, Almindelighed og practisk Ten-

dents kunne lægges til Grund for liturgiske Formularer, uden at behøve Forklaring eller foranledige Misforstaaelse« (S. 834).

I Forslaget til Daabsritualet (S. 835—838) hedder det, at disse Børn er »skabte i Dit eget Billede« (i Stedet for: født i Skyld og undfanget i Synd). Efter Daaben: »Den almægtige Gud, vor Herre Jesu Christi Fader, som nu haver aabnet Dig Adgang til sin elskelige Søns Rige« (i Stedet for: som nu har genfødt dig ved Vand og den Helligaand). I Nadverritualet (S. 838—839) foreslaas Formlen: »Det er Jesu Christi Legem« — »Det er Jesu Christi Blod« (uden Tilføjelse af Ordet »sande«), og efter Kommunionen: »Den korsfæstede og opstandne Jesus Christus, som nu haver fornyet med Eder sit hellige Samfund« (i Stedet for: som nu har givet Eder sit hellige Legeme og Blod, hvormed han har gjort Fyldest for alle Eders Synder).

Er disse foreslaaede Ændringer ikke *Forbedringer*? Og er det ikke et rigtigt og værdifuldt Synspunkt, at liturgiske Formularer bør have en vis almindelig, mere bibelsk end dogmatisk Karakter — som Clausen siger: »I denne religiøse Almindelighed af Formularerne vil tillige ligge en gavnlig Mindelse til Enhver, som indtil den Grad glemmer Kirkens Forhold til Skriften og sit Forhold til Kirken, at han ved Handlinger, som angaa Alle i lige Grad, vil paa-nøde Kirken Udtrykket af et bestemt dogmatisk System«.

Vi gaar nu fra Referatet over til *Bedømmelsen* af Clausens Bog (jfr. p. 139—146). Den maa betragtes som et værdifuldt Bidrag til den sammenlignende Symbolik, en dengang ny Videnskab, hvis grundlæggende Værker var *G. J. Planck*: Abriss einer historischen und vergleichenden Darstellung der dogmatischen Systeme unserer verschiedenen christlichen Hauptpartheyen (1796. ³1822) og *Ph. Marheinecke*: Christliche Symbolik. I. Das System des

Katholicismus in seiner symbolischen Entwicklung. 3. Bd. 1810—13.

Allerede Titlen paa Clausens Værk er betydningsfuld. Medens den ældre, snævre, intellektualistiske Opfattelse af Symbolikkens Opgave kun omfattede Symbolerne og dermed Kirkesamfundenes Lære, behandler Clausen jo ogsaa Kirkeforfatningen og Gudstjenesten. Vi møder altsaa allerede hos ham den Udvidelse af Symbolikken til en alsidig Konfessionsvidenskab, som man ellers plejer at give *Hase* og *Kattenbusch* Æren for. Det maa derfor beklages, at selv saa lærde Forskere som Kattenbusch og Loofs ikke nævner Clausens ogsaa paa Tysk udgivne Skrift i deres Oversigter over Symbolikkens Historie¹.

I videnskabelig Henseende har Bogen store *Fortrin*. Ved Selvsyn og Studium var Clausen fortrolig med Romerkirken og derved værnet mod de Misforstaaelser og Urigtigheder, som ellers er almindelige, naar Teologer fra en Kirke beskæftiger sig med et andet Kirkesamfunds Forhold². Særlig maa det fremhæves, at han — næsten et halvt Aarhundrede før Vatikanerkonciliet — har været klar over, at det pavelige System, og ikke det mere liberale episkopalistiske, var det konsekvente Udtryk for Katolicismen (S. 25. 61. 65). Grundig Lærdom var hos Clausen forenet med ubestikkelig Redelighed, opladt Skønhedssans og en oprigtig, om end stilfærdig og tilbageholdende From-

¹) F. Kattenbusch: *Lehrbuch der vergleichenden Confessionskunde*. I. 1892. S. 39—70. Samme i *Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche*. ³XIX. 1907. S. 203—207. F. Loofs: *Symbolik oder christliche Confessionskunde*. I. 1902. S. 65—73.

²) Ogsaa fra katolsk Side er det blevet anerkendt, at Clausens Bog gav en i det Hele reent objectivt holdt Fremstilling af den katholske Kirkes Forhold, der ikke var plettet af de ellers almindeligt vedtagne hadefulde Forvanskninger* (J. L. Hansen: *Luther og Grundtvig*. 1883. S. 13—14). — Skulde jeg selv gøre nogen Indvending mod Clausens Fremstilling af Katolicismen, maatte det være, at han ikke giver noget Indtryk af, hvilken afgørende Betydning det asketiske Livsideal og Munkevæsenet har haft og endnu har.

hed. Det er derfor uretfærdigt, naar *Mynster* i et Brev til Peder Hjort betegner Clausens »tykke Bog« som »en temmelig tynd Bog«¹. I Virkeligheden er det et af dansk Teologis Hovedværker og kan endnu læses med Interesse og Udbytte, selv efter Fremkomsten af et Mesterværk som *Karl Hase's* kyndige og aandfulde »Handbuch der protestantischen Polemik gegen die Römisch-Katholische Kirche« (1862. ⁶1894). Forskellen mellem disse to aandsbeslægtede Forfatteres Værker kan udtrykkes saaledes, at Hase skriver som systematisk interesseret Historiker, Clausen som historisk orienteret Systematiker, der for Protestantismens Vedkommende ikke nøjes med at fremstille, hvad der har været og er, men ogsaa, hvad han mener, den efter sit Væsen bør være.

Dette fører over til Spørgsmaalet om *det teologiske Standpunkt*, ud fra hvilket Clausens Bog er skrevet. For Overblikkets Skyld behandler vi det — lidt skematisk — under 4 Punkter.

(1.) De to næste Afsnit om »Kirkens Gienmæle« og »Kirkekampen« vil vise, at Grundtvig, Rudelbach, Lindberg og andre betragtede Clausens Standpunkt som *ukristeligt*. Allerede Dr. Larsens Referat af Clausens Bog, suppleret med de af mig anførte Citater, vil have vist, hvor uretfærdig og taabelig denne Bedømmelse er. Den er kun psykologisk forstaaelig ud fra et meget snævert dogmatisk Standpunkt.

¹) Udvalg af Breve til P. Hjort. 1867. S. 141. — Ogsaa *L. Koch* udtaler sig med upaakrævet Overlegenhed: »Det maa anses for overflødigt at gaa nærmere ind paa Indholdet og en videnskabelig Vurdering af denne Bog, der i Kirkehistorien kun har faaet Betydning ved det voldsomme Angreb, Grundtvig gjorde paa den, og den lange Strid, der udspandt sig deraf, under hvilken Bogen selv blev glemt« (Den danske Kirkes Historie i Aarene 1817—1854. 1883. S. 51). Dr. Larsens gunstigere Dom: »et betydningsfuldt og paa mange Maader klart og rigtigt Udtryk for den dybtgaaende Modsætning mellem Kristenhedens to Hovedleire« (p. 139), er — hvad han undlader at gøre opmærksom paa — en ordret Gentagelse af Biskop *Plum*: Symbolik. ²1931. S. 10.

(2.) En meget udbredt Opfattelse gaar ud paa, at Standpunktet i »Catholicismen og Protestantismen« er *rationalistisk*¹ — hvad der for Trekløveret Grundtvig, Rudelbach og Lindberg er det samme som ukristeligt².

Som bekendt har Clausen selv givet en Definition af, hvad han forstaar ved *Rationalisme*: »Ved consequent Rationalisme pleier man at forstaae den Tro og Lære, der antager Fornuften som Religionens eneste Kilde og Sandhedens eneste Maalestok og Regel, der forkaster Nødvendigheden og Virkeligheden af en Aabenbaring, som en paa overnaturlig Maade foranstaltet Meddelelse af Gud til sine Mennesker, der følgelig i Christus kun beundrer Menneskets Dyd og Lærerens Viisdom og i Skriftens Fortolkning og Brug lægger en given Sum af Fornuftsætninger til Grund, hylder som Christendom Saameget af Skriftens Indhold, der lader sig betragte som Udtryk og Betegnelse af disse Sætninger og derimod forkaster, hvadsomhelst der ikke paa den menneskelige Tæknings Vei lader sig gjøre begribeligt og gennemskueligt«³.

Her fremhæves 4 Hovedtræk ved den konsekvente Rationalisme: (1.) *Fornuften* betragtes som Religionens eneste Kilde og eneste Maalestok. (2.) En *overnaturlig Aabenbaring* forkastes som unødvendig. (3.) *Kristus* er kun et

¹) »Paa mange Punkter hørte han stadig hjemme i den kirkelige Rationalismes Lejr«, skriver Dr. Larsen (p. 142). Dr. Søren Holm betegner Bogen som »udpræget rationalistisk« (H. N. Clausen. S. 13). L. Koch henviser til, at »grænsen er der, hvor troen udvider sig til at omfatte den tredie trosartikel; thi han [Clausen] har øjensynligt intet blik for den Helligånds gerning i menigheden« (S. 49).

²) Det ikke lette Problem om Forholdet mellem Rationalisme og Kristendom skal jeg ikke her gaa nærmere ind paa. Efter min historiske Opfattelse og personlige Vurdering omfatter Problemet to Spørgsmaal, som ikke maa sammenblandes, nemlig det principielle: Er »Rationalismen« Kristendom? — og det historiske: Kan »Rationalister« være Kristne? Det første Spørgsmaal maa jeg besvare med et Nej! — det andet med et Ja!

³) Nyt theologisk Bibliothek. XVI. 1830. S. 288. Den theologiske Partieaand. 1830. S. 3, Jfr. det nedenfor (S. 338) anførte Citat fra 1827.

Menneske, som er forbilledligt ved sin Dyd og Visdom. (4.) *Skriftens* Indhold maa bedømmes ud fra [ikke blot: opfattes ved Hjælp af] Fornuften.

Dr. Larsen siger med Rette, at »ud fra denne Definition nødes man virkelig til at indrømme, at Clausen ikke har været Rationalist. Vel har han [i sin Ungdom] i Kristus kun set det vise og fuldkomne Forbillede, og vel har han fortolket Biblen i Overensstemmelse med Fornuften, men der er intet i hans Ungdom, der tyder paa, at han har betragtet Fornuften som Religionens eneste Kilde, eller at han har forkastet Aabenbaringens Nødvendighed og Virkelighed« (p. 75). Og om »Catholicismen og Protestantismen« indrømmer han (p. 140), at Clausen »klart og utvetydigt tager Afstand fra den principielle Rationalisme«. Hermed hentyder han til den vigtige Udtalelse S. 376 om den af Kant paavirkede Rationalisme, »at Fornuften . . . hvor det fattedes paa sand Følelse af Troens Nødvendighed og Aabenbaringens Hellighed, opkastede sig til Dommer, hvor den i Ydmyghed burde have trukket sig tilbage, forkastede, hvad den med troende Ærefrygt burde have antaget eller ladet uantastet; at den i eensidig Retning gjorde den logiske Begribelighed og den practiske Nytte til eneste Norm for den religieuse Sandhed«. Andre Steder fremhæver han, at »Christendommen er ikke nogen kold Forstandslære« (S. 790), og at baade den lutherske og den reformerte Kirke afviser Socinianernes Lære, som i Sakramenterne ikke ser andet end udvortes Bekendelses-Ceremonier (S. 429. 448).

Men Dr. Larsen mener, at Clausens Definition af Rationalisme, som jo stammer fra Kirkekampens Aar, er bestemt heraf, idet han, der atter og atter blev stemplet som Rationalist, »i Selvforsvar giver en saadan Definition af Rationalisme, at han ikke selv paa nogen Maade kunde falde ind under den« (p. 75). Denne Opfattelse, som er overtaget fra Biskop *N. M. Plum*¹, søger han yderligere

¹) Jakob Peter Mynster. 1938. S. 118.

at støtte ved Henvisning til sin anden Lærefader, idet han skriver, at ud fra samme Definition af Rationalisme »er det i det hele taget et stort Spørgsmaal, om der overhovedet har været Rationalister i Danmark. En saa fin Kender af Tiden som Prof. J. Oskar Andersen siger herom: »Gennemført Rationalisme, der fornægter Aabenbaringen og kun vil bygge det religiøse paa Fornuften, har jeg ikke truffet«¹. Denne Udtalelse af Prof. A. er ikke sagt med Henblik paa Clausens Definition af Rationalisme, og kan ikke med Rette anføres imod denne, allerede af den Grund, at Clausen taler om Forkastelse af en *overnaturlig* Aabenbaring, medens Prof. A. i Almindelighed taler om »Fornægtelse af Aabenbaringen«, hvilket ikke er det samme, da selv de »konsekvente Rationalister« jo ikke plejede at benægte den *naturlige* Aabenbaring.

Spørgsmaalet bliver nu, om Clausens Definition af den konsekvente Rationalisme er rammende — historisk og begrebsmæssigt — eller ikke. Rationalismen er jo udgaaet fra Tyskland, og dens klassiske Skrifter er, som bekendt, J. F. Röhrs »Briefe über den Rationalismus« (1813) og J. A. L. Wegscheiders »Institutiones Theologiae Christianae Dogmaticae« (1815. ⁸1844). Hos disse Forfattere, der udtrykkelig vil være Rationalister, møder man Punkt for Punkt de i Clausens Definition angivne Træk².

¹) Festskrift i Anledning af Det danske Missionsselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum. I. 1921. S. 181 (ikke S. 186, som angivet p. 75).

²) »Den konsekvente Rationalisme kan kun hvile paa et fast Grundlag, naar den opgiver Ideen om en overnaturlig Aabenbaring som indholdsløs og erstatter den med en (kun højst uegentlig saakaldet) Aabenbaring ved Fornuften« (Röhr S. 18—19). »Naar den Lære, som Jesus prædikede, afklædes alt lokalt og temporelt, indeholder den intet andet, end hvad den fornuftige Menneskeand kan finde af religiøs Sandhed, og hvad mange tænkende Hoveder og religiøst oplyste Aander allerede før ham har udtænkt af fornuftige og evig gyldige religiøse Sandheder« (S. 32). »Den Religion, som Jesus og hans Apostle lærte, kan som Universalreligion slet ikke være andet end selve den rene Fornuftreligion« (S. 407. Jfr. S. 398. 409. 426). »Rationalisten betragter Kristendommens store Stifter som et rent menneskeligt Fænomen, ved hvis Forklaring

Ogsaa i Danmark var der paa Clausens Tid Mænd, der betegnede sig som Rationalister og hævdede samme Anskuelser som Röhr og Wegscheider. Dette gælder saaledes Biskop *Frederik Plum*, den flittige Udgiver af »Efterretning om den udenlandske nyere theologiske pastorale Literatur« (1818) med de mange Fortsættelser¹. Andre danske Forkæmpere for Fornuftkristendommen var Rektor *S. Bloch* i Roskilde (»Ideer til et Forsvar for en fornuftgrundet

han ikke tror at maatte tage sin Tilflugt til en overnaturlig Kausalitet« (S. 26). Jesus er »den beskedne, elskværdige Vismand fra Nazareth« (S. 29), »et ufordærvet Naturbarn« (S. 186), og Fortællingerne om hans overnaturlige Fødsel, hans Opstandelse og Himmelfart er Sagn og Myter (S. 27—29). Kristologien er derfor »ikke en integrerende Del« af det rationalistiske System (S. 36. 406).

Ogsaa *Wegscheider* betragter Kristendommen som identisk med Fornuftreligionen (§ 7—12). F. Eks. hedder det: »Rationalistae, qui in iudicandis rerum causis atque effectibus rationem solam sequantur«. »Ipsa ratio humana quam illi cum in omnibus tum in rebus ad religionem pertinentibus sequuntur«. »En intimam atque sempiternam Christianismi cum Rationalismo coniunctionem atque convenientiam« (*S. 61. 59).

¹) »Theologisk Rationalisme — skriver *Fr. Plum* — er videnskabelig Fremgangsmaade efter det Princip, at intet gjelder for religiøs Sandhed, uden at det lader sig retfærdiggjøre for Fornuften« (8. Fortsættelse. 1826. S. 38). Rationalisme er »det System, som anser Fornuften . . . for Guds høieste Aabenbaringsmiddel til Menneskeslægten, og som i Christendommens oprindelige Religionslære finder og erkjender denne Sandhed. Rationalistisk Christendom kunde man i Korthed kalde Indbegrebet af de religiøse Troeslærdomme og moralske Levnetsforskrifter, som ere tagne af Bibelen, have bestaaet Fornuftens Prøve og derfor ere erkjendte og antagne for sande« (11. Fortsættelse. 1829. S. 33).

I en Anmeldelse af 3. Udgave af *Wegscheiders* Dogmatik skriver *Fr. Plum*, at det er »den ægte christelige Synspunkt, at kun det har egentlig Værd, som staaer i umiddelbar Forbindelse med Menneskets sædelige Dannelse og Forædling« (3. Fortsættelse. 1821. S. 72), og i Anledning af 4. Udgave hedder det: »Man kan da vel sige, at de i hans [*Wegscheiders*] Skole dannede Præster ere de dueligste til at bevare, de heldigste til at udbrede deres Mesters himmelske Lære« (7. Fortsættelse. 1825. S. 27. Jfr. 5. Forts. 1823. S. 36 og 6. Forts. 1824. S. 16, hvor *Röhrs* »Kritische Predigerbibliothek« anbefales som en Modvægt mod Tidens »Scholasticisme« og »Mysticisme«).

Christendom«. 1826)¹ og Sognepræst *P. A. Brolund* (»Forsøg til Besvarelse af det Spørgsmaal: Vil den christelige Religionslærer enten som Rationalist eller som Supranaturalist, naar forøvrigt alt Andet er lige, kunne stifte meest Gavn i sit Embede?« 1829)².

Udtalelser som de anførte viser, at Clausen er i sin gode Ret, naar han bestemmer den konsekvente Rationalisme som ovenfor angivet (S. 314)³. Og naar han tilføjer, at denne Retning »er min aandelige Personlighed fremmed«⁴, er der — overfor en saa gennemredelig og klart tænkende Personlighed — ingen Grund til at betvivle denne Udtalelses subjektive Oprigtighed og objektive Rigtighed. Vi forstaar derfor, at Professor *Jens Møller*, der havde be-

¹) S. 11—12 skriver Bloch, at den rationalistiske Anskuelse »udgaaer fra Fornuften ... denne kan ikke finde tilstrækkelig Grund til at antage en overnaturlig Meddelelse«. »Religionens og Aabenbaringsens Fornuftmæssighed ... er Fundamentet for Rationalismen« (S. 16). »Christi Lære viser sig for os som Fornuften i sin høieste Potents« (S. 30—31).

²) Oplæst ved Fyens Stifts Landemode 1. Juli 1829, trykt i »Fyens Stifts Landemode-Act« for Aaret 1829 og 1831. Det hedder her, at Rationalismen betragter Fornuften som Religionens eneste Kilde og Norm; den skal derfor prøve enhver Belæring, der fremtræder som guddommelig Aabenbaring (1829. S. 6—7). Supranaturalismen derimod betragter Aabenbarings skrevne Ord som den højeste Autoritet; men den »modstræber Christendommens Aand og Tidernes Fremskridt, gør Christendommen ufrugtbar baade for Forstand og Hjerte og giver Anledning til høist farlige og fordærlige Misbrug« (S. 8. 10).

³) Paa samme Maade bestemmes Rationalismens Væsen af dens Modstandere som *F. V. Reinhard* (Vorlesungen über die Dogmatik.³ 1812. S. 72) og *A. G. Rudelbach* (Das Wesen des Rationalismus. 1830, f. Eks. S. 21). I »Kirke-Leksikon for Norden«. IV. 1929. Sp. 417 b giver Professor *Oskar Andersen* følgende Definition af »den konsekvente Rationalisme: »Efter den har Gud kun aabenbaret sig paa fornuftig og naturlig Vis. Jesus var et Menneske. Aabenbaringen var en Genvej for Fornuftreligionen, og Skriften fremkom under providentiel Styrelse fra Guds Side som et Udtryk for den hellige og fornuftige Lov, som Samvittigheden ogsaa belærer os om«. — Denne Definition stemmer aabenbart ganske med Clausens (S. 314).

⁴) *Nyt theol. Bibliothek*. XVI. 1830. S. 300.

tegnet Clausen som »en consequent Rationalist«, i sit Svar forklarede, at han herved havde sigtet til hans Udvikling af Underbegrebet i Nyt theol. Bibliothek¹ og ikke til Bogen om »Catholicisme og Protestantisme«, »hvilken ingen forstandig Mand kan falde paa at karakterisere med de af mig brugte Ord«².

Dette Skrift indeholder jo ogsaa — som vi har set (S. 315) afgjort antirationalistiske Udtalelser. Den højeste Autoritet er for Clausen — i Modsætning til Rationalisterne — *ikke Fornuften, men Skriften*, »den eneste, i sig tilstrækkelige Regel og Rettesnor« (S. 68. 303—305. 322), ja, han taler endog om »Skriftens Eneguddommelighed« (S. 328), et uheldigt Udtryk for, at Skriften er den eneste, af Gud givne Trosnorm. Der har vel næppe i nyere dansk Teologi været nogen mere udpræget *Skrifteolog* end Clausen. Hans uforbeholdne Fremhævelse af, at der findes dunkle Steder, Mangler og Huller i den hellige Skrift kan ikke med Rette betegnes som Rationalisme — man tænke f. Eks. paa Luthers bekendte Udtalelse om Esters Bog, Jakobs Brev og Johannes' Aabenbaring! Det samme gælder, hvad Dr. Larsen kalder Clausens »ærefrygtsfulde Agnosticisme« overfor Mysteriet (p. 145. 230). Her kan man minde om Melanchthons bekendte Ord: »mysteria divinitatis rectius adoraverimus quam vestigaverimus«³. Dr. Larsen mener, at man i Clausens Bog »forgæves leder efter Udslag af nogen *inderlig Kristustro*« (p. 145. 153). Overfor denne Paastand henviser jeg til følgende spredte Udtalelser: Fra Kirkehistoriens modstridende Fortolkninger og Paastande »tyer Protestantismen tilbage til Christus som eneste Herre og Mester« (S. 68). Han er »Sandhedens og Hellighedens Ideal« (S. 73). Han »er med sin Kirke til Dagenes Ende«

¹) Jfr. Dr. Larsens Referat og Bedømmelse p. 117—121.

²) Nyt theol. Bibliothek. XV. 1829. S. 188. 226. XVI. 1830. S. 361. 363.

³) Die Loci Communes Philipp Melanchthons, ed. Th. Kolde. 1890. S. 61.

(S. 215). Han er »det eneste kirkelige Mysterium, i ham er Aabenbaringen afsluttet« (S. 72). Den protestantiske Kirke gaar ligesom den katolske ud fra Troen paa Aabenbaringen i Kristus (S. 298). Protestantismen »stræber at slutte sig til ham i *Tro* og Hjertets Reenhed« (S. 72). »Læren om det Guddommelige i Christendommen hviler paa Læren om det Guddommelige i Christus ... som i Skriften betegnes ved Navnet Guds eenbaarne Søn ... Det guddommelige Væsen (det paulinske »Guddommens Fylde« Col. 2,9) har i Christus gennemtrængt det menneskelige og været det virksomme Princip i hver Villie, hver Tale og Bedrift« (S. 516—517). »Naar Troen er den faste, levende og inderlige Overbeviisning om den guddommelige Kjærlighed i Jesu Sendelse, om den guddommelige Viisdom i hans Lære, den guddommelige Høihed i hans Person, da hengiver Mennesket sig i denne Tro frivillig og ubetinget til den himmelske Fører« (S. 411—412). Er ikke alle disse Udtalelser Udslag af »den inderlige Kristustro«, som Dr. Larsen ikke har formaaet at finde Vidnesbyrd om?

(3.) Endnu mere oplagt end, at Clausens Standpunkt ikke er rationalistisk, er, at det er *ikke-ortodokst*. Dette fremgaar af hans Afvigelser fra den ortodokse Teologis Opfattelse af Arvesynd, Forsoning, Retfærdiggørelse, Sakramenter, Treenighed, Engle og Dæmoner.

- (4.) Hans Standpunkt maa da betegnes som udpræget protestantisk; det er *den kritiske Skriftteologis, paa adskillige Punkter med uklare, rationaliserende Formuleringer, paa andre med tydelig Paavirkning fra Schleiermacher*. Uklare, rationaliserende Formuleringer er f. Eks. den første Sætning, hvormed Bogen begynder: »Navnet Kirke betyder overhovedet et Samfund til at fremme almindelig Religiositet« (S. 1) — endvidere adskillige Udtalelser om Forholdet mellem *Fornuften* og *Skriften* eller *Fornuften* og *Aabenbaringen*. F. Eks.: Katolicismens øverste Princip »stod i aabenbar Modsigelse med Fornuft og Skrift« (S. 68. 175), hvorimod Protestantismen »erklærer kun een Fremgangs-

maade for den sande: den, som udgaar fra Skriftens Fortolkning og derefter bringer dens Lære i Sammenhæng med Fornuftens Udsagn« (S. 381—382). »Hvad Christendommen forkynnder som Guds aabenbarede Ord, fører den tilbage til Menneskets eget Indre, og paatrykker saaledes den menneskelige Fornuft det guddommelige Præg« (S. 347). »I Tillid til den indre Aabenbaring følger Fornuften sit eget Lys, udvikler Indholdet af den almindelige religiøse Bevidsthed og søger derefter Stadfæstelse for sine Resultater i det aabenbarede Ord« (S. 379). Den systematiske Teologi skal »bringe Aabenbaringen i Harmonie med Fornuften« (S. 367), »stifte Forlig mellem Fornuftens Autonomie og Aabenbaringens Auctoritet« (S. 374). Da Clausen jo afviser baade Rationalismens og Hegelianismens Bestræbelser for at gøre Fornuften til øverste Dommer over Aabenbaringen og Skriften (S. 376. 379), maa hans egen Mening være, at Aabenbaringen og Skriften vel er den kristelige Læres Kilde, men *Fornuften er det Organ, hvormed Aabenbaringen og Skriften modtages*: »Kun ved Fornuften bliver Aabenbaringen tilgængelig for Mennesket« (S. 309. Jfr. S. 815). Paa samme Maade skriver han i 1830, at »Aabenbaringen, skjøndt dens Udspring ligger udover Naturens Orden, maa, selv hvor dens Indhold gaar ud over Tænkningens Sphære, tilegnes ved Fornuftens Virksomhed og sættes i Forbindelse med Menneskets aandelige Væsen og aandelige Interesse for at erholde Betydning og Indflydelse paa det hele Liv«¹.

Denne Opfattelse af Fornuften som Menneskets Sans for det oversanselige møder man — som bekendt — ogsaa hos den tyske Filosof *Jacobi*² og her hjemme f. Eks. hos

¹) Nyt theol. Bibliothek. XVI. 1830. S. 282.

²) F. H. Jacobi: Werke. III. 1816. S. 436 (»Der Sinn für das Ueber-sinnliche«). Jfr. II. S. 343. III. S. 400 (»Vernunft haben und von Gott wissen ist Eins«). »Vernunft« udledes af »Vernehmen« (III. S. 19. 32). — Allerede *Kant* havde skelnet mellem Fornuft og Forstand, f. Eks. Werke ed. Rosenkranz. II. 1838. S. 499 (Kritik der reinen Vernunft):

*Jens Møller*¹ og *Mynster*². Men flere af Clausens førnævnte Udtalelser synes at tillægge Fornuften en videregaaende Betydning og kan derfor i ethvert Tilfælde ikke siges at være afklarede³. Alligevel forekommer det mig at være en stor Overdrivelse, at Dr. Larsen skriver (p. 142): »Naar Clausen ikke blev forstaaet, som han selv ønskede det, skyldes det ingen anden end ham selv«. Det uklare og svævende i adskillige af hans Udtalelser kan virkelig ikke undskylde end sige retfærdiggøre Grundtvigs, Rudelbachs og Lindbergs grove Karikaturtegninger.

Endelig maa vi omtale *det Schleiermacherske Islæt* i Clausens Bog, som Dr. Larsen med Rette fremhæver (p. 142—145). Ganske vist nævnes Schleiermacher udtrykkelig kun 5 Gange⁴; men hans Paavirkning mærkes dog paa mange Punkter, selv om Clausen »ikke slavisk følger hans ejendommelige dogmatiske Metode« (p. 143). Følelsens Betydning fremhæves særlig i Afsnittet om Gudstjenesten⁵, og Clausen deler ganske Schleiermachers Bestræbelse for at føre de dogmatiske Læreformer tilbage til det religiøse Trosindhold og for at forene den kristelige Tænkning med den højeste menneskelige og videnskabelige Kultur. Schleiermachers Bestemmelse af Forholdet mellem Katolicisme og Protestantisme som mellem Kirkeprincip og Kristusprincip, hans »frygtløse Kritik over for det kirke-

Den menneskelige Fornuft har en naturlig Tilbøjelighed til at overskride Erfaringens Grænse; transcendentale Ideer er ligesaa naturlige for den som Kategorierne for Forstanden.

¹) Kh. S. 4. R. IV. S. 288. Theologisk Bibliothek. XIV. 1828. S. 34.

²) F. Eks. i Afhandlingen om Begrebet Tro (1821, optrykt i »Blandede Skrifter«. I. 1852. S. 5. 27. 30—35) og i Brevene til Engelbreth 1825—27 (Kh. S. 4. R. IV. 1895—97. S. 475. 498—499. 503—505). Jfr. den første af »Betragtningerne« (1833. I. S. 8).

³) Uklare og rationaliserende Udtalelser findes efter mit Skøn ogsaa S. 7. 349. 410. 437. 510. 523. 533. 677. 702.

⁴) S. 11 Anm. S. 337 Anm. S. 378. S. 472 Anm. S. 531.

⁵) S. 534 f. 550. 620. 671. 717. 762. 781. 810. — S. 376 indvendes mod den principielle Rationalisme, at den »fattedes paa sand Følelse af Troens Nødvendighed og Aabenbarings Hellighed«.

lig nedarvede og fastslaaede», hans Lære om Synden, om Engle og Dæmoner, om Forsoning og Treenighed, hans Forkærlighed for en Union mellem Lutherdom og Calvinisme og for en Synodal-Presbyterial Forfatning for derved at fremme Kirkens Selvstændiggørelse over for Staten, alt dette har sat sine dybe Spor i Clausens store Bog¹.

Et enkelt Punkt, nemlig Bedømmelsen af *Luther*, vil senere blive omtalt (S. 336—337. 339¹. 358—359).

Til sidst skal jeg — som et vigtigt Synspunkt, der ikke er kommet til sin Ret i Dr. Larsens Bedømmelse — fremhæve, at Clausen i »Catholicismen og Protestantismen« ligesom i sine senere Skrifter viser sig som *en udpræget juste milieu-Natur*². Han vil gaa en Mellemvej mellem det 18.

¹) Jeg synes ikke, at dette kommer til sin Ret i Dr. Søren Holms interessante Afsnit om Clausen og Schleiermacher (S. 23—30).

²) Paa eet Punkt indtager denne juste milieu-Natur et yderliggaaende Standpunkt, nemlig i sin *Overvurdering af Gejslligheden*: »Som Fortolker af Christi Lære og Villie staaer Geistligheden mellem Evangeliet og Menigheden, og som saadan har den guddommelig Indstiftelse og Auctoritet, ærværdig og nødvendig i sit Kald som Menighedernes aandelige Leder og Kirkens nærmeste Forvalter; den har Magten fra Gud, Embedet fra Staten, Læren fra Skriften, Dueligheden fra sit eget Indre« (S. 218). »Det ligger aldeles i den protestantiske Kirkes Princip, at den maa hindre enhver gudstjenstlig Sammenkomst, hvor Forhandlingerne ikke ere geistlige Mænd overdragne; thi Opbyggelse, saaledes som Protestantismen vil have den fremmet, ved Indsigt i det guddommelige Ord, kan kun under denne Betingelse være at vente«. »Naar vi sige, at den protestantiske Kirke bestaaer og virker ved den hellige Skrift, da sige vi dermed, at den bestaaer og virker ved sin Geistlighed« (S. 768—769).

Derfor udtaler han sig med Skarphed mod, at Ikke-Teologer som *Steffens* »vove at opkaste sig til Skriftens Fortolkere, til Udlæggere af Christendommens Dogmer og til hovmestererende Lærere af Teologerne« (S. 357). Dr. Larsen skriver (p. 132³⁹), at Clausen her tænker paa *Steffens* smukke Bog »Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben«. 1825. Dette Skrift udkom allerede i 1823; 1825 udkom det i dansk Oversættelse ved Provst M. P. Kruuse. Man kan godt, som Dr. Larsen, kalde det en »smuk« Bog, naar man tænker paa den varmt følte Fortale, hvori *Steffens* bekender, at han gennem den teologiske Professor og Præst i Breslau, *Scheibels* Forkyndelse og Sjælesorg har fundet

Aarhundredes Kriticisme og den senere »theologiske Dogmatismus« og »Cryptocatholicisme« (S. 376—378. Jfr. S. 730. 759) — ligesom mellem den katolske Kultus og den zürichske (S. 784 Anm.). Han er *en ivrig Tilhænger af baade—og*. Han vil fastholde baade Aabenbaringen og Fornuften, baade Skriften og Fornuften (se ovenfor S. 303. 320—321), baade Viljens Frihed og Guds Naade (S. 402. 420), baade Tro og Gerninger (S. 425—428), baade Evangeliet og Sakramenterne (S. 450). Han hævder »Ligevægten mel-

Hvile i Troen paa Frelseren, og paa den Maade, hvorpaa han i selve Skriftet fremhæver, at det underfulde i Frelserens Liv ikke kan skilles fra hans Lære (Overs. S. 12—15), hvorfor han afviser baade den rationalistiske og den mytiske Opfattelse foruden den, der fører Kristendommen tilbage til den religiøse Afhængighedsfølelse. (Jfr. hans Brev til Mynster 1/5 1823. Af efterladte Breve til J. P. Mynster. 1862. S. 87). I Modsætning til denne falske Teologi finder han den sande kristelige Tro i den ved Luther rensede Lære (S. 49). I den strenge Ortodoks Aand hævder han ikke blot Skriftens Inspiration og Treenigheden (S. 82—83), men ogsaa, at Adams Synd tilregnes Menneskeheden (S. 74), ligesom han forkaster enhver Union med dem, der ikke deler den ortodoks-lutherske Nadverlære (S. 161—171) — et Punkt, som *Grundtvig* i sin meget anerkendende Anmeldelse i »Theologisk Maanedsskrift«. III. 1825. S. 198—202 (jfr. ogsaa Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1824. Nr. 33) udtalte sin Tilslutning til. Endvidere fremhæver Steffens, at Teologien ikke skal herske, hverken over Menigheden eller over Skriften, som ikke kan forstaas uden Tro (S. 150—159), og »ved Troen kan den Intet erholde, som denne [Troen] ikke formaaer at meddele den Enfoldigste« (S. 157).

Man forstaar derfor, at selv en saa mild Bedømmer som *Jens Møller* ikke nøjedes med at bringe et fyldigt Referat af Steffens' Bog (»Nyt theol. Bibliothek«. VI. 1824. S. 218—258), men ogsaa i en Efterskrift (S. 253—258) udtalte sin Beklagelse af Forf.s »Tilbøielighed til at hæve det populære Element i Kirken paa det lærdes Bekostning«, hvorved den teologiske Videnskabs Betydning for Bibelens Forstaaelse underkendes, og sit Ønske om, at Skriftet »mere havde været en Gjenlyd af Confessio Augustana og mindre af Formula Concordiæ«.

Det er netop denne Steffens' Underkendelse af den teologiske Videnskab, som *Clausen* i en noget irriteret Tone protesterer imod (S. 357 og i en Anmeldelse i »Dansk Litteratur-Tidende«. 1825. Nr. 40—42. S. 625—671).

lem Ord og Ritus« (S. 801), mellem Ord og Ceremonier (S. 535—537). Han siger selv, at hvad han ønsker, er »en Tro, som er prøvet og bygget paa Indsigt, hvor der er Lys uden Kulde og Varme uden Taage, Sandhed uden Tomhed og Skjønhed uden Blendværk« (S. 817). Skulde en saadan midtpunktsøgende Bestræbelse ikke være anbefalelsesværdig for en Videnskabsmand, der ikke vil optræde som Profet eller Paradoksmager?

III

Hermed gaar vi over til Afsnittet om »*Kirkens Gienmæle*« (p. 146—153). Jeg anser dette Afsnit for overfladisk og ukritisk. For at give det fulde Indtryk af Tonen i Grundtvigs Modskrift burde der have været medtaget Udtryk som disse, at Professoren »vil prøve, om han har Kvæg til Læsere« (S. 41). »Saa meget er da vist, at Prof. Clausens Christendom er aldeles falsk, hans protestantiske Kirke et Afguds-Tempel, hvor man vitterlig [!] forkynder Løgn som Sandhed, og stræber [!] at ophæve den uophævelige Skilsmisse mellem dem som mellem Lys og Mørke« (S. 22). Grundtvigs Bandtruselsbulle mod Clausen burde ogsaa have været anført in extenso (p. 149): »Som ærlig Mand maa han enten gjøre den Christelige Kirke høitidelig Afbigt for sin uchristelige og forargelige Lærdom, eller nedlægge sit Embede og aflægge sit christne Navn. Dette er min ufravigelige Paastand i den Christelige Kirkes og Menigheds Navn, og vil Professor Clausen ingen af Delene, da erklærer jeg ham herved, paa Kirkens Vegne, som var, som er, og som skal blive, og hvis Lærdom ligger klart udfoldet, vel bekjendt i dens Historie: paa den eneste ægte Historisk-Christelige Kirkes Vegne, for en falsk Lærer, som misbruger det christelige Navn til, saavidt han formaaer, at forvirre og forføre Menigheden, stræber [!] at undergrave den Kirke, han udgiver sig for at ville tjene og befæste« (Fortalen p. IV). Denne Tone er ikke ukendt

fra Kirkens Historie. Saaledes taler den romerske Pave, naar han lyser kætterske Lærere i Band, og ud fra Katolicismens Forudsætninger har Paven jo Ret til at tale paa Kirkens Vegne. Men hvad begrundet Kapellan N. F. S. Grundtvigs Ret til at tale i den kristelige Kirkes Navn og true en Medkristen med Band, fordi denne har en anden teologisk Opfattelse af Kirken, Skriften og Daabsbekendelsen?

Man forstaar, at *Ingemann* i det samme Brev, hvori han meddeler Grundtvig, at han er enig med ham i »Hovedsagen selv: den billige Fordring, at Kirkens Lærere maa holde sig til dens Bekjendelse«, tilføjer: »Jeg tror dog ikke, nogen anden end Kirkens Overhoved er berettiget til i Kirkens Navn at exkommunicere, og et saadant Kirkens Overhoved, mener jeg, vi Protestanter kun har i dens usynlige Herre og Mester«. Heroverfor forsvarede Grundtvig sig ved at erklære: »Bogen har jeg paa en Maade selv skrevet, men Fortalen har vor Herre gjort« [!]¹.

I sit Referat af, hvad Grundtvig egentlig vil med »Kirkens Gienmæle«, indfletter Dr. Larsen Pastor *Anders Nørgaards* Bedømmelse², og han synes at godkende den urimelige Paastand, at Menigheden »aldeles ikke har været hverken baaret eller opholdt af Skriften«. — Hvorfor anfører Dr. Larsen ikke Grundtvigs egne Ord om *Trosbekendelsen*? »At Troes-Bekiendelsen, der danner den snevre Kirke-Dør, er den uforanderlige, vi troe urokkelige Grundvold baade for Troen og for Lærdommen i den Christelige Kirke, det er en soleklar Sandhed, man kun kan tvivle om, naar man ei vil troe sine egne Øine, kun som en fortvivlet Løgner [!] modsige« (S. 26). Det Nye Testamente forudsætter i alle Maader, baade hviler og bygger paa *Trosbekendelsen* (S. 27) og skal forstaas ud fra denne (S. 29). Det maa understreges, at Grundtvig ikke (som man efter hans Standpunkt i de foregaaende Aar vilde have ventet) skriver et Skriftens

¹) Grundtvig og Ingemann. Brevvexling. 1882. S. 71. 73.

²) Grundtvigianismen. I. 1935. S. 34—35.

Genmæle, 3: et Bibelortodoksiens Genmæle imod Clausens kritiske Bibelsyn, men et *Kirkens* Genmæle (3: et Genmæle ud fra den ved *Daaben* lydende Formulering af den kirkelige Tradition) imod Clausens stærke Fremhævelse af det protestantiske Skriftprincip. Anders Nørgaard har derfor Ret, naar han siger, at Clausen »er en fuldgod Repræsentant for Protestantismen i det hele«. »Grundtvig er ved Genmælets Fremkomst saa nys krøbet ud af den ortodoxe Ham, at han endnu gør en himmelvid Forskel paa en ortodox Bibeltroende og en rationalistisk eller liberal Bibelkritiker. Eftervirkningerne af Ortodoxien blander sig alt-saa endnu — noget forvirrende — i det nye Syn. Thi det er ikke om en Højre-, Midter- eller Venstrestilling indenfor det protestantiske Bibelsyn, det drejer sig, men om Protestantismens Ordsyn, Skriftsyn og Kirkesyn i det hele« (I. S. 36—38, delvis anført p. 153). Nørgaard forsøger da heller ikke det umulige at fremstille Grundtvig som en Meningsfælle af Luther; men han siger: »Clausen var en typisk Protestant. Grundtvig har fra 1825 forladt Protestantismens Grund, ikke for at nærme sig Katolicismen, men for at gaa ud over baade Katolicisme og Protestantisme« (I. S. 39) — jeg vilde hellere sige: for at gaa tilbage til det ældste katolske Standpunkt, paa den apostolske Overleverings, særlig Daabsbekendelsens Grund, et Standpunkt, som den senere katolske Udvikling — med Kirkemøderne og Paven — har opgivet som utilstrækkeligt. Derfor har ikke blot Grundtvigs protestantiske Modstandere¹, men ogsaa katolske Teologer betragtet ham som en Mand, der bekæmpede det protestantiske Skriftprincip ud fra det katolske Kirke- og Traditionsprincip og derved beredte Vejen for Romerkirken². Faktisk har Grundtvigianismen da ogsaa for adskillige Danske været et Gen-

¹) For blot at nævne eet Eksempel fra *Clausens* Skrifter, taler »Det Nye Testaments Hermeneutik«. 1840. S. 62 om »den katolicerende Retning« i Forsøget paa at fortolke Skriften ud fra Trosbekendelsen.

²) Grev J. L. Holstein fremhæver især »Menighedsprincippet« som katolicerende (Evangelisk-Luthersk. 1872. S. 107—114). »Ved at skrive

nemgangspunkt paa Vej til Romerkirken, saaledes for Bibliotekar *Høffding-Muus*¹, den tidligere Santalmissionær og Folkekirkepræst *M. C. Jensen*² og Politikeren *Jens Busk*³.

»Menighedsprincippet« paa deres Fane have Grundtvigianerne opsagt »det Protestantiske« Huldskab og Troskab; thi Menighedsprincippet er ikke blot uprotestantisk, men antiprotestantisk.

J. L. V. Hansen, der efter 22 Aars Præstegerning i den danske Folkekirke gik over til den katolske Kirke i 1863, skriver, at Grundtvig »bekæmpede den vilkaarlige Anvendelse af Luthers saakaldte Skrivtprincip« ud fra et katolsk Standpunkt, idet han begrundede sit Angreb paa den apostoliske Overlevering, som havde sit kortfattede Udtryk i Daabsbekendelsen (»Luther og Grundtvig«. 1883. S. 15. 240). Men senere brød han med Traditionsprincippet og betragtede Daabsbekendelsen ikke som apostolisk Overlevering, men som »et Ord af Herrens egen Mund«, hvormed han opgav det katolske og sluttede sig til den nyprotestantiske Betragtning af Apostlenes Forhold til Kristus (Ib. S. 17—19).

Særlig interessant er den lærde og fromme norske Konvertit *Krogh-Tonnings* Udtalelse i sin Selvbiografi: »Alle Grundtvigs Modstandere var enige om at betragte hans Lære som uluthersk Traditionalisme og som en Planteskole for romersk-katolske Sympathier, hvad den ogsaa har vist sig at være. Naar den katolske Propaganda har vundet langt større Indflydelse i Danmark end i Norge, saa har dette sikkerlig en Hovedaarsag i den Forberedelse, den fornemmelig i Danmark havde faaet gennem Grundtvigianismen, medens Nordmændene var anderledes staalsatte mod saadan Indflydelse ved den solide Lutherdom, de har taget i Arv fra Johnson og Caspari . . . Det blev mig aldrig tvivlsomt, at Grundtvigianismens Fordring paa at repræsentere den rene Lutherdom maatte afvises. Det var mig klart, at den var en katholicerende Retning i Strid med Reformationens formale Grundprincip om »Bibelen alene« som Kilde og Norm for al christen Tro og Lære. Saaledes historisk seet. Men et andet Spørgsmaal var det jo, om Reformationen i Virkeligheden, dogmatisk seet, havde Ret i dette sit Princip. (»En Konvertits Erindringer«. 1906. S. 51).

Ogsaa Dr. *Søren Holm* fremhæver med Rette, at Grundtvigs Skrift »ham uafvidende har en stærk katholicerende Tendens« (S. 45. 47. 57—58), medens Professor *Oskar Andersen* (S. 206) finder det »vildledende« at tale om en saadan Tendens.

¹) Kirkens Historie i fjerde Aarhundrede af Biskop Theodoret og Samtidige. V. 1881. Fortalen. S. VIII—IX. XXXII—XXXIII.

²) Aabent Brev til mine Venner i den danske Folkekirke. 1895. S. 7. 18—20.

³) Johs. Garnæs Petersen: Jens Busk. 1943. S. 24. 68—69. 157. (Han kunde komme hjem fra den katolske Kirke om Søndagen og sige: »I Dag hørte vi en god grundtvigsk Prædiken«).

I *Vurderingen* af Mellemværendet mellem Grundtvig og Clausen følger Dr. Larsen ganske Professor *Oskar Andersen*s Afhandling i »Dansk Kirkeliv«. 1925 (S. 115—217) — ogsaa paa Steder, hvor denne Forfatter ikke udtrykkelig citeres¹. Saaledes naår han taler om Clausens »paa mange Maader helt undervægtige Opfattelse af Protestantismen« (p. 148 = Oskar Andersen S. 156) eller skriver, at Grundtvig »med stor Virkning fremhæver det selvmodsigende i at tillægge Skriften Autoritet som eneste »Kundskabskilde og Trosregel« og samtidig fastslaa dens praktiske Ubrugelighed« (p. 152 = Oskar Andersen S. 167). Naturligvis fastslaa Clausen ikke Skriftens »praktiske Ubrugelighed«. De to anførte Teologer indrømmer selv, at Grundtvigs Gengivelse af Clausens Skriftopfattelse er en ligefrem Karikatur² (p. 150 = Oskar Andersen S. 164, jfr. S. 117 n.); hvor kan de saa sige, at den er af stor Virkning?

¹) Denne skjulte Afhængighed mærkes endog i den rent historiske Redegørelse. Se saaledes p. 126 L. 9 f. n.—L. 5 f. n., jfr. Oskar Andersen S. 143. — p. 135 L. 4—9, jfr. O. A. S. 154. L. 9—16. — p. 136. L. 12 ff., jfr. O. A. S. 152. L. 7 ff. — p. 143 L. 20—24, jfr. O. A. S. 153. — p. 149 L. 22 ff., jfr. O. A. S. 160. L. 19 ff.

²) Som Eksempel paa Grundtvigs *tendentiøse Karikeren* kan anføres S. 33: »Clausen paastaar, at Bogens [Nye Testamenter] Ægthed er tvivlsom, og Texten usikker, den evangeliske Historie aldeles upaalidelig, Pauli Apostel-Kald ugyldigt, alle Apostlenes Vidnesbyrd om, at det var Guds og Jesu Ord, de taledede, falske eller uægte, og han finder altsaa intet Guds Ord i det Ny Testamente«.

Ligeledes beror det paa en Misforstaaelse eller en Forvanskning, naar Grundtvig S. 18 skriver, at det efter Clausen (S. 343—344) »skal være lige bibelsk, lige christeligt, enten man antager Christus for Gud eller for et indskrænket Menneske«. Clausens Ord lyder: »Den hellige Skrift er selv Kilden til den theologiske Forskjellighed. Thi vi læse i Skriften, hvorledes Christus snart fremstilles i sin guddommelige Højhed, snart i sin menneskelige Indskrænkning« o. s. v. Grundtvig burde dog være saa meget Teolog, at han forstod, at Clausens Udtryk, »Christi menneskelige Indskrænkning« gaar tilbage til Fil. 2,6—7, hvor Paulus taler om Kristi »Kenosis«, at han forringede sig selv, idet han tog en Tjeners Skikkelse paa og blev Mennesker lig. Clausen taler altsaa om Kristus i hans »Fornedrelses Tilstand«; men dette er noget ganske andet end, at han skulde betegne Kristus som »et indskrænket Menneske«.

Den af Clausen foreslaaede *Formulering af Præsteeden* (anført p. 132) betegner Grundtvig (S. 41—42) som »Løgn« og »Daarekiste-Snak«, og han paastaar dristigt, at »efter denne Eed . . . kunde man nu vist nok prædike Tyrkisk og Arabisk og Alt, hvad man vilde«, — uagtet den første Sætning i Clausens Edsforslag lyder: »Den hellige Skrift er den ene guddommelige Troesnorm« (S. 337). Det forekommer mig da ogsaa at være meget uretfærdigt, naar Professor Andersen skriver (S. 173): »Clausens Fortolkning af den bestaaende Ed karakteriserer han [Grundtvig S. 39] forstaaeligt nok som Spot med Ord og Løfter og som Bedrag mod den Øvrighed, der tror os« o. s. v. »Forstaaeligt nok« — ja, ud fra Grundtvigs udprægede Tilbøjelighed til at karikere og persiflere sin Modstander — men ikke forstaaeligt ud fra Clausens egne Ord og deres naturlige Mening.

Jeg kan heller ikke være enig med Dr. Larsen, naar han p. 153 — atter i stiltiende Tilslutning til Oskar Andersen S. 192—194 — fremhæver, at Grundtvig her »paa afgørende Maade har understreget det grundkristelige — Kristus-troen — overfor Clausens udflydende Teologi«. Det er allerede ovenfor godtgjort (S. 319—320), at Kristustroen ogsaa møder os i Clausens Bog, og det er kun en af Grundtvigs sædvanlige Karikaturtegninger, naar han siger (S. 22), at Clausen »kun vil have Christus gjort til et guddommeligt Navn paa sin egen Fornuft«, og at »Prof. Clausens Kristus er en aldeles luftig, døvtum, magtesløs, upersonlig Person, som gjør sit Bedste ved slet ingen Ting at gjøre« (S. 8).

Naar Grundtvig i Modsætning til Clausens Skriftprincip henviser til »den saakaldte apostoliske Troes-Bekjendelse« og 3 Gange paastaar (S. 10. 19. 24), at den kristelige Kirke kun indlemmer dem i sig, der tilegner sig denne Bekendelse, burde Dr. Larsen have gjort opmærksom paa denne Paastands uhistoriske Karakter, der allerede fremgaar af den græsk-ortodokse Kirkes afvigende Daabspraksis. Der kunde ogsaa have været Grund til at omtale, at Clausen

er saa langt fra at »vrage Kirkens oprindelige Bekiendelse« (som Grundtvig siger S. 28), at i hans Forslag til et forandret Daabsritual nævnes »det apostolske Symbolum« som »den christelige Tro, paa hvilken disse Børn skulle døbes« (S. 837).

Grundtvigs ubændige Heftighed og perfide Karikeren gør det paa Forhaand ikke sandsynligt, at han i selve Sagen skulde have Retten paa sin Side. Den store Salmedigter og Folkeopdrager var ikke stor som Teolog. Ogsaa her digtede han — mere, end han forskede. Jeg har derfor svært ved at forstaa, at en teologisk Videnskabsmand som Professor *Oskar Andersen* — quem honoris causa nomino — kan skrive, at han »giver væsentlig Grundtvig Ret overfor hans Modpart« (S. 117). Hvad enten det gælder Spørgsmaalet om Katolicismens og Protestantismens Væsen, eller Spørgsmaalet om Universitetsteologiens Frihed, forekommer det mig, at det modsatte er Tilfældet. Dette Indtryk fik jeg allerede, da jeg for omtrent 50 Aar siden for første Gang læste »Catholicismen og Protestantismen« og »Kirkens Gienmæle«, og det har yderligere fæstnet sig i Aarenes Løb. Jeg kan derfor fuldt ud underskrive Dr. *Søren Holms* Dom (S. 31): »Efter min Mening havde Clausen Ret overfor Grundtvig i saa at sige alt: videnskabeligt, theologisk og konfessionelt«. I Bedømmelsen af »Gienmælets« *Form* kan jeg ganske slutte mig til Oskar Andersens Dom¹. Om dette *karikerende og injurierende Skandskrift*, der i formel Henseende er et slet ordnet Hastværksarbejde², har *Holger Begtrup* Frimodighed til at

¹) S. 157: »Stoffets formelle Tilrettelæggelse og Udarbejdelse ... er ikke beundringsværdig — rent bortset fra Polemikens karikerende og injurierende Form ... Endog Redegørelsen for hans egen Opfattelse, der fremsættes i flere spredte Tilløb og med en Bevisførelse, der ikke klart pointerer det væsentlige, vidner om Hastværket«.

²) C. J. Brandt mener, at Grundtvig som Subskribent har faaet Clausens Bog c. 20.—21. August. »Forudsat at Grundtvig har haft den et Par Uger, er der med hans fast utrolige Arbejdskraft, baade til at læse Bøger og skrive dem, i sig selv intet urimeligt, end sige umuligt

skrive: »Kirkens Genmæle er fra Formens Side et Mesterværk, skrevet med al den Vægt, Grundtvig magtede at lægge i sine Ord, og helt igennem af een Støbning«¹.

IV

Ogsaa det store og vigtige Afsnit om »*Kirkekampen*« 1825—34 (p. 154—187) frembyder mange, baade større og mindre, Angrebspunkter. Det kunde saaledes have været nævnet, at selve Udtrykket »denne Kirkestrid« bruges af Ingemann allerede 3. November 1825 i et Brev til Grundt-

i, at han i den Tid har kunnet læse den 844 Sider tykke Bog, skrive sin egen lille paa 3—4 Ark og faa den trykt til 5te September« (»Dansk Kirketidende«. 1877. Sp. 741—742. 746—747). Sp. 715—730 gengiver Brandt et ikke-benyttet Udkast af Grundtvig til en Anmeldelse af Clausens Bog til »Theologisk Maanedsskrift«. Det er ikke slet saa skarpt i Tonen som »Kirkens Gienmæle«, men udtaler dog, at Clausens Bog »erklærer hele den kristelige Kirke Undergangs-Krig« (Sp. 716). »Forf. gjør sig en Ære af at være om ikke Enevolds-Regent, saa dog Selvejer i Selvmodsigelsernes grænseløse Rige« (Sp. 717); han taler »aaabenbar Vrævl« (Sp. 719). »Det eneste ejendommelige ved Bogen er øjensynlig den utvungne Anprisning af kirkelig Ubestemthed og den deraf flydende Bestræbelse overhovedet at sige alt hvad siges kan, uden dog i Grunden at have sagt noget, hvorpaa der kunde bygges det mindste« (Sp. 718). Anmeldelsens Hovedtesis er, at »Kirken erklærer dem for fremmede fra den, som ej vil tilegne sig dens Tros-Bekjendelse ... den siger rent ud: ja, I er, som *Kjættene*, i den kristelige Kirkes Ban« (Sp. 722). I Nr. 45 meddeler Brandt ogsaa en ikke-benyttet »Fortale«, dateret 23. August, forskellig fra den senere trykte, og omtaler tre forskellige Udkast til Slutningen af Genmælet.

Jeg tilføjer et Par spredte Bemærkninger til Enkeltheder i Dr. Larsens Fremstilling. p. 147⁵: Grundtvigs Prædiken 31/7 1825 er aftrykt i Udvalgte Skrifter ved Begtrup. IV. S. 386—394, Kirkens Gienmæle ib. S. 395—429. — p. 148¹²: Det anførte »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«. 1825. Nr. 12 indeholder ikke de af Dr. Larsen gengivne Udtalelser. — p. 149¹³: Grundtvigs Ord til Ingemann burde ikke have været anført efter Begtrup, men efter »Brevvexling mellem Grundtvig og Ingemann«. 1882. S. 69. Sidehenvisningerne til »Kirkens Gienmæle« passer ikke til 1. Udg. 1825 (genoptrykt 1925), men til 4. Oplag 1877, hvad Dr. L. ikke har gjort opmærksom paa.

¹) N. F. S. Grundtvigs kirkelige Syn 1825. 1901. S. 229—230.

vig («Brevvexling». S. 41). I Citatet p. 155⁵ — Clausens Dom i SelvbioGRAFIE om »Kirkens Gienmæle«¹ — savner jeg Fortsættelsen (S. 110—111): »Ord kunne være af den Beskaffenhed — selv om de ere udtalte af en Mand, som gjælder for at være ved fuld Samling, og selv om de maa antages udtalte i fuld Alvor og med vel betænkt Hu — at det er vanskeligt at sige, hvorledes de skulde kunne mødes med Bevarelse af nogen Anstand« — en Udtalelse, der er betegnende for den sirlige Formens Mester, som Clausen var.

De 88 teologiske Kandidater og Studenters *Adresse til Clausen*² (p. 156) kunde godt have fortjent at blive gengivet ordret. Meget præcist fremhæves det, at medens Clausen »antager den hellige Skrift for at være Kristendommens sidste Grundkilde, ... gaar Grundtvig overalt tilbage til den apostoliske Troesbekjendelse som sidste Kilde og som eneste Fortolkningsregel, beseglet med Kirkens guddommelige Vidnesbyrd«. Overfor Clausen udtales, at »Deres hele Skrivt, ligesom alle Deres Forelæsninger, aander den dybeste Ærefrygt for Kristi guddommelige Person, forenet med de reneste Begreber om ham«. »Idet vi Underskrevne bevidner Dem, som vor høitagtede og elskede Lærer, vor inderlige Deeltagelse heri, skyldte vi derhos at tilføie: at vi altid have følt os fuldkommen tilfredsstillede ved Deres Bestræbelser for hos os at vække og nære den samme kristelig lyse Aand, som hersker i Dem selv og Deres Skrivt«.

I næste Nummer af »Skilderiet« (Nr. 76. Sp. 1211) svarer *Grundtvig* »De 88 Clausenianer«: »Naar eders Lærer ei vil have den Christelige Troes-Bekiendelse til Troes-Regel, da er han ikke min Broder i Christo«; men i Nr. 78 gør »En af de 88« opmærksom paa det uredelige i denne Formulering, der kunde opfattes, som om Clausen nægter at an-

¹) p. 154² kunde have været nævnet, at fjerde uforandrede Oplag udkom i 1877. p. 155⁶ tilføjes: Jfr. Optegn. S. 113. 127.

²) Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1825. Nr. 75.

tage de 3 Trosartikler, medens han i Virkeligheden (S. 837) gør Bekendelsen af dem til Betingelse for, at man ved Daaben kan blive indlemmet i den kristne Menighed. Hvor kan da Grundtvig paastaa det modsatte?

Rudelbachs Anmeldelse af »Catholicismen og Protestantismen«, der fylder 233 Sider¹, omtales lovlig kort (p. 157—158), hvorved man ikke faar tilstrækkeligt Indtryk af Angrebets Skarphed. Sit ortodokse Standpunkt udtrykker Rudelbach (III. S. 164) med en Udtalelse fra et af Luthers sidste Stridsskrifter²: »Naar Ringen først er itu paa et Sted, saa er det ikke mere nogen Ring; thi den holder ikke længere, men brister Stykke for Stykke. Derfor hedder det: Alt og helt troet, eller Intet troet«. Med den i Ortodoksien saa almindelige, ondskabsfulde Bidskhed angriber Rudelbach Clausen med en Strøm af Ukvemsord, særlig for hans Stilling til Arvesynden, Forløsningen og Retfærdiggørelsen³.

¹) »Theologisk Maanedsskrift«. III. 1825. S. 83—118. 163—198. 287—314. IV. 1826. S. 154—181. 248—277. VI. 1826. S. 66—88. 277—290. VIII. 1827. S. 59—96. Sidste Afhandling ender med et: Fortsættes. — p. 158 L. 14 f. n. læs: tre hele Aargange.

²) »Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sacrament«. 1544 (Luthers Werke, Weimar-Ausgabe. LIV. 1928. S. 158).

³) Han kalder ham »en daarlig Raisonneur, der her, som i flere Tilfælde, i Grunden ikke veed, hvad han har sagt« (IV. S. 179). »Bag disse høie og myndige Ord skjuler sig den tykkeste Uvidenhed om det, hvorom der dømmes, saa her læses ligesaa mange vitterlige Usandheder, som Sætninger ere fremførte« (IV. S. 252). »Det, hvorpaa det brøster nærværende Forfatter, er slet intet Mindre end det ene Nødvendige: den christelige Troe« (VI. S. 79). Rudelbach taler om »den gennemgribende Uærlighed, hvormed Forf. har villet besmykke sin Vantro« (VIII. S. 68). Han er »Belial i Faareklæder« (VIII. S. 68), »Korsets Fjende« (VIII. S. 74), »den evangeliske Kirkes Fjende og Aabenbaringens Foragter« (VIII. S. 81). Hans Opfattelse af 1. Mos. 3 som »en mosaisk Mythe« grændser til Blasphemie« (III. S. 98). »Som hans Tale om Syndefaldet var forvirret, dunkel og fra den egentlig theologiske (Aabenbaringens) Standpunkt bespottelig, saa er hans Tale om Forløsningen det ikke mindre« (III. S. 164). Hans Forkastelse af de »temporelle Offerforestillinger«, som man har overført paa Kristi Død«, »røber ligesaa stor

Grundtvig betegnede Rudelbachs Anmeldelse som »yp-
perlig«¹. I Virkeligheden er hans Gengivelse af Clausens
Ord ofte illoyal og perfid². Men den Kendsgerning, at

Uforstandighed og dyb Uvidenhed om Aabenbaringsens Historie og
Charakter som formastelig Frækhed i at ville kritisere de hellige Sand-
heder, som han ei i fjerneste Maade har fattet eller tilegnet sig« (III.
S. 191). Clausens Henvisning til Jacobsbrevet som et Korrektiv til
Paulus' Retfærdiggørelseslære betegnes som »et saa elendigt Kunst-
greb af den sophistiske Vantro, at vi vilde skamme os ved at have
spildt saa mange Ord paa at oplyse det, hvis ei Erfaring havde lært
os, hvor let slig Snegleforstand antages for høi Viisdom, som gjør Guds
Ord til et Spektakel for de Uerfarne« (III. S. 314).

¹) »Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige«. 1826. S. 29.

²) Saaledes mener han at kunne karakterisere Clausens Standpunkt
ved at sige, at »Løgn og Sandhed, Ondt og Godt blive de store Vende-
punkter paa Identitetens Bane, og indenfor det videnskabelige Gebeet
er det kun et Beviis paa Fremstillingens Universalitet, at begge Syns-
maader, baade den, som viser hen til Sandhedens, og den, som viser
hen til Løgnens Pol, finde deres adækvate Udtryk« (III. S. 88). En An-
mærkning tilføjer: »Forf. [Clausen] gaaer aabenbart meget videre, end
her er antydnet ... Man eftersee det classiske Sted S. 343 fra Ordene:
»Thi naar vi læse i Skriften o. s. v.««. Men hvad Clausen her taler om,
er kun »theologisk Forskjellighed« inden for Skriften, ikke en Mod-
sætning som mellem Løgn og Sandhed, Ondt og Godt.

Clausens Ord (S. 404): »Naar Mennesket har det i sin Magt at gjøre
Naaden Modstand, og ved denne Modstand hindre eller endog fore-
komme dens Indvirkning, maa han ligeledes kunne lade denne Mod-
stand fare og give Naaden Rum« — fortolkes af Rudelbach, som om
han havde sagt, at Mennesket havde Magt til at frelse sig selv — »da
var Christus forgjeves sendt til Verden, forgjeves havde Han lidt, for-
gjeves var Han død og opstanden«. »Hvad have vi da videre Christum
eller Hans Forsoning behov?« (IV. S. 276—277).

Det er derfor med god Grund, at en overfor Rudelbach saa sympa-
tisk indstillet Bedømmer som hans Biograf, Pastor J. R. Stockholm,
skriver om hans Bidrag til »Theologisk Maanedsskrift«: »Desværre blev
Kampen mod virkelige og formentlige Modstandere en saa fremher-
skende Del af Skriftet, og Kampen førtes paa en saa ophidset Maade,
at det ofte fik Udseende af, at den mere dreiede sig om Personligheder,
om Skole- og Statssager end om Sjælenes Oplysning til Frelse og Salig-
hed«. (Kirkelig Kalender for Norge. 2den Aargang. 1876. S. 63). Dr.
Larsen anfører hverken denne Biografi eller C. R. Kaiser's (A. G. Rudel-
bach. Leipzig 1892) lige saa lidt som O. Schmidts Artikel i Prot. Realenc.³

Rudelbachs og Lindbergs Polemik mod Clausen ikke er bedre end Grundtvigs, er et Vidnesbyrd om, at det bunduretfærdige og lidenskabelige i Grundtvigs Polemik ikke har sin Forklaring i hans Sindssyge, men maa betragtes som et hos alle tre Forfattere fælles Udslag af Ortodoksiens arvesyndige Tilbøjelighed til at identificere Kristendommen med ens egne ortodokse Anskuelse, hvorfor enhver Afvigelse fra disse fordømmes som Vantro og Fornægtelse af Kristendommen.

Til den senere Omtale af *Rudelbach og det teologiske Fakultet* (p. 318—320) bemærker jeg, at det, at Rudelbach i 1847 ikke fik Tilladelse til at holde sine Forelæsninger som Privatdocent under det teologiske Fakultet, ikke behøver at skyldes Clausens personlige Uvilje overfor sin gamle teologiske Modstander — som for Resten var hans Skolekammerat og Ungdomsven — men det ganske enkle Forhold, at man ifølge en Forordning af 9. Januar 1824¹ kun havde Ret til at holde Forelæsninger under det Fakultet, i hvilket man var promoveret, og Rudelbach var ikke Dr. theol., men Dr. phil. ved Københavns Universitet for en Afhandling »De ethices principii« (1822).

Da Rudelbach ikke var Orientalist af Fag saaledes som *Hermansen*, der tilmed var konstitueret som Lærer i det Gamle Testamente efter Hohlenbergs Død, kunde han ikke med Rette beklage sig over, at Hermansen blev foretrukket, da Professoratet blev besat i 1848.

Vi vender tilbage til Kirkekampen og kommer nu til Clausens Strid med Provst *Engelbreth* og Stiftsprovst *Rasmus Møller* (p. 158—161)². Heller ikke disse to ansete Mænd formaaede at give et Eksempel paa en værdig ført teologisk Polemik. Engelbreth fremsætter i sit lille Modskrift ikke mindre end 6 Gange den taabelige Paastand, at Luther

XVII. 1906. S. 181—183 eller C. Weltzers i DBL.² XX. 1941. S. 294—298.

¹) Love og Forordninger, udg. af Damkier og Kretz. IV. 1886. S. 322.

²) Jfr. Bjørn Kornerups Artikler i DBL.² VI. 1935. S. 324—326. XVI. 1939. S. 452—454.

for Clausen skulde være en ugudelig Hedning¹, og han tillader sig ufine Insinuationer². Jeg kan heller ikke se, at Dr. Larsen (p. 159) har Ret i, at Engelbreth »beviser«, hvor uretfærdig Clausens Omtale af Luther var. Den Omstændighed, at Luther ogsaa i Nadverstriden »handlede efter ærlig Overbeviisning« (S. 38), udelukker aldeles ikke, at han kan have ført Striden paa en uædel Maade, »med uforsonligt Had«, som Clausen siger.

Jeg finder det heller ikke rimeligt at tale om den »ophidsede« Tone i Clausens Sendebrev til Stiftsprovst Møller³. Naar man betænker, hvorledes han selv var blevet angrebet, er der mere Grund til at anerkende den fornemme, omend skarpe Tone i hans Sendebrev. Som en betegnende Prøve paa Clausens polemiske Stil anfører jeg Slutningens helt aktuelle Ord (S. 295—296): »Deres Høiærværdighed har sluttet Deres Afhandling med *det Ønske*: »at samme maatte blive betragtet som et velmeent Vink for de unge Theologer, at de ikke lade sig blende af den nyere Theologies glimrende Side, men vogte sig for den profane, for den beskedne og ærlige Bibelven anstødelige, Behandling af de hellige Skrifter«. Og saaledes slutter ogsaa jeg nærværende Skrivelse med *det Haab*: at, saafremt D. H. hermed har havt den falske Glimmer for Øie, som een og anden Skole af de nyere Theologer har efterjaget ved forfængelig Nyhedssyge, letsindig Kritik og aandløs-overfladig Raisonneren, da vil denne Advarsel befindes *lidet nødvendig* for de studerende Theologer ved et Universitet, hvor en saadan Profanation hos alle deres nærværende Lærere finder alvorlig og tilstrækkelig Modstand; at derimod Ad-

¹) Dr. Morten Luthers Forsvar. 1825. p. III. S. 1. 2. 3. 4. 5.

²) S. 18 skriver han: »Da nu Aabenbaringen, igjennem en Række af Aarhundreder, har erhvervet sig en Slags Autoritet, og det kunde have sine statsborgerlige Vanskeligheder rent ud at forkaste den: saa bruger enhver oplyst (1) Theolog den, som han finder det mest passende«.

³) Nyt Theologisk Bibliothek. X. 1826. S. 257—296. Stiftsprovst Møllers Artikel om Rationalismen var fremkommet sammesteds IX. 1826. S. 266—304.

varselen — saafremt D. H. skulde sigte til den uforgjængelige Hædersglands, der omstraaler den langt større Deel af det forgangne og det nuværende Aarhundredes Theologer, som ved Strengthed i videnskabelig Undersøgelse, ved Frihed i Granskning og Tale, ved dybere Behandling af den christelige Lære, have gjenfødt Videnskaben til et friere, kraftigere, frugtbarere Liv — vil være *lidet virksom*, saalænge Danmarks Universitet har Mænd som nu, der alle ere enige i at værne om Aandsfrihed, Fornuft og Videnskab, og Ynglinger, hos hvem Blodet rinder med Nordboesundhed i Aarerne, hvor Øret er aabent for Fornuftens klare, naturlige Sprog, og Hjertet slaaer kraftigt og varmt for Sandhedens hellige Ret«.

I sit andet Sendebrev til Stiftsprovst Møller¹ fremhæver Clausen det ubestemte og tvetydige ved Betegnelsen »*Rationalisme*«, som derfor helst bør undgaaes: Hvis man tager Ordet i »den historisk-konventionelle Betydning« som »det System, der antager Fornuften som eneste Kilde til Religionen og eneste Regel for Troen, med Udelukkelse af enhver høiere Aabenbaring, navnlig af den christelige: da synes Intet *overflødige*, end at skrive Bøger og Afhandlinger, for at bevise, at dette System ikke lader sig forene med Protestantismens Grundprincip«. »Men Intet er da og *uretfærdige*, end at udstrække denne Benævnelse til den frie, videnskabelige Bestræbelse for at bringe Aabenbarings-Begrebet, Skrift-Fortolkning og Skriftens Lære i den nøieste

¹) Nyt Theol. Bibliothek. XII. 1827. S. 321—379. Dr. Larsen henviser med Urette (p. 161⁴²) til Nyt Theol. Bibl. XIII. 1828. S. 304—333; men dette indeholder tværtimod et Svar til Clausen fra Stiftsprovst Møllers Søn, Mag. H. U. Møller.

I sit andet Sendebrev afviser Clausen den radikale Udlægning, som Stiftsprovst Møller har givet af hans tre omstridte, men i Virkeligheden uangribelige Udtalelser: (1.) at intet Ord i Skriften er udtrykkelig beseglet af Jesus; (2.) at Paulus ikke — saaledes som de øvrige Apostle — med sine egne Øjne har set og med sine egne Øren har hørt sin Herre og Mester; (3.) at Apostlenes Individualitet skinner igennem ved Behandlingen af de kristelige Dogmer.

Forbindelse med Menneskets aandelige Liv; denne Bestræbelse er ægte christelig og ægte protestantisk, saasandt som Aabenbaringen er givet, og ved Reformationen givet os tilbage til at være Sjelens Lys og Livets Veileder« (S. 372—373). Derfor ender Clausen Sendebrevet med at sige: »Det turde vel vise sig som mere fortjenstligt, mere overensstemmende med Christendommens og Protestantismens Aand, at arbeide paa at *mægle den Fred imellem Fornuft og Aabenbaring*, som nu er saa sørgelig forjaget, end at stille tvende Systemer paa Spidsen i fiendtlig Modsætning til hinanden, hvoraf Resultatet ligeledes kun bliver en unaturlig Modsætning, enten tankeløs Tro eller vantro Tænkning« (S. 377—378)¹.

I Omtalen af *Mynsters Stilling til Striden* (p. 161—163) savner jeg følgende karakteristiske Udtalelser i hans Breve til Provst Engelbreth: I Clausens Bog er »saa Meget sat paa Skruer, og een Side modsiger saa ofte den anden«². »Saa lidet jeg er tilfredsstillet ved Prof. Clausens tykke Bog, saa er der dog sikkert Intet i den, der kunde retfærdiggjøre saa uhyre Beskyldninger, som de, hvormed Grundtvig er traadt frem, og overalt var der vist ikke Anledning til at udraabe en Mand, der har talet til Lærde og Skrivtkloge, blandt Skrædere og Skomagere«³. »Det gielder ikke det Spørgsmaal, som ingen Ret og ingen Commission kan afgjøre, om Gr. eller Cl. Lære er christelig Sandhed, men kun om Gr. har havt lovlig Ret til at beskyldte Cl. for at stille sig i Spidsen for Guds Ords Foragtere i Landet«⁴.

¹) I sit andet Svar til Provst Engelbreth (Nyt Theol. Bibliothek. XIII. 1828. S. 343—364) indrømmer Clausen, at de paaklagede Udtryk om Luther: »sycophantisk Consequentsmageri« og »uforsonligt Had« siger mere, end de burde sige, idet han kun har ment »sophistisk Subtilitet« og »uforandret vedvarende Bitterhed og Heftighed« (S. 348—349). I øvrigt gentager han sin Protest mod »Forkjættelser, der ikke skjelne mellem Christentro og Skoledogmatik« (S. 362).

²) 14/12. 1825. Kh. S. 4. R. IV. S. 791.

³) 24/10 1825. Ib. S. 483, jfr. S. 485.

⁴) 22/11. S. 490.

»Grundtvigs Grød af Vilkaarligheder erkiender jeg ikke for christelig Theologie«¹.

Desværre mente Mynster at burde benytte en Prædiken² til at give et polemisk Indlæg i Dagens Strid. Vilde det ikke have været naturligare, om denne højt ansete Gejstlige, der jo ved flere Lejligheder gav betydningsfulde Indlæg i den offentlige litterære Strid, i en Piece eller en Tidskriftsartikel havde søgt at dømme de stridende Parter imellem? Man kan godt forstaa, baade at Clausen mente, at Mynster burde have talt den frie teologiske Forsknings Sag³ overfor Grundtvigs uprotestantiske Traditionalisme

¹) 9/5 1832. S. 730.

²) *Mynsters Prædiken om »Den christelige Viisdom«* burde ikke have været anført efter Schwanenflügel (J. P. Mynster. I. 1900. S. 163—164). Dr. Larsen synes ikke at kende, at Mynster udgav den i Trykken 1825, og at den er optrykt i hans »Kirkelige Leiligheds-Taler«. I. 1854. S. 202—212.

³) Optegn. S. 129. — Dr. Larsen mener (p. 162), at Mynster vender sig imod Clausen, naar han siger: »Der er mange, som synes at mene, at Forstanden af sig selv kan opføre Sandhedens Bygning ... Men hvad nyttede os Forstanden, hvis intet var os aabenbaret, som vi kunde stræbe at forstaa? ... Der er en Hjertets Fylde, for hvilken al Kløgt og Kunst ikke kan give Erstatning; der er Kilder i det inderste, som opvælder [ikke: opvækker, som Dr. L. anfører] til et evigt Liv; dersom disse Kilder udtørre, kan Forstanden intet udspinde, der kan yde Sjælen, hvad den fattes«. Jeg tror ikke, at disse Ord er rettede mod Clausen, men mod den principielle Rationalisme. Da Mynster jo var klar over, at »det er meget langt fra, at Prof. Cl. er en blot Rationalist«, og at han »bekiender sig til Schleiermachers dogmatiske System« (Kh. S. 4. R. IV. S. 486), behøvede han ikke at belære ham om »Hjertets Fylde«, »Følelsens Rigdom« og de »Kilder i det inderste, som opvælder til et evigt Liv«, og Mynsters Opfattelse af Forholdet mellem Forstanden og Aabenbaringen var i det væsentlige den samme som Clausens. Dette bliver endnu tydeligere ved følgende Udtalelse i et samtidigt Brev af Mynster til Engelbreth (22/11 1825. Kh. S. 4. R. IV. S. 487): »Gud har i sit Ord ikke villet give os et dogmatisk System, afsluttet eengang for alle, saa at nu al Fornuft og Forstand ingen Anvendelse fandt mere i Henseende til den høiere Sandhed; men den evige Fornuft taler i den hellige Skrivt til Menneskets Fornuft — ogsaa et Afbillede af Guddommen, men nu ikke blot et svagt, men et forvirret og forstyrret

og usømmelige Polemik, og at Grundtvig følte sig ilde tilpas ved — tilmed i en Prædiken — at blive betegnet som en af Kristi Korsens Fjender¹. Grundtvig var ikke stor nok til at undlade at svare igen med samme Mønt.

8 Dage efter holdt Grundtvig en Prædiken om »*Den christelige Kamp*«². Denne Prædiken, som Dr. Larsen mærkeligt nok slet ikke nævner, indeholder meget skarpe Udfald mod Mynster og Clausen³.

Billede — og vækker og leder den og skienker den et Lys, som den aldrig kunde skienke sig selv, men som den heller ikke kunde modtage, dersom den ikke i sit Inderste var af samme Væsen som den evige Fornuft, der har og der er Sandheden«. Det er let at se, hvor nær denne Opfattelse staar Clausens (se ovenfor S. 321), og hvor fjernt den er fra Grundtvigs. — Jeg er derfor heller ikke enig med Dr. Larsen, naar han skriver (p. 162 n.), at om end Mynster og Clausen var »enige i Hævdelsen af Skriftprincippet, saa var Forskellen den, at for Mynster førte Fornuften til Skriften, men for Clausen var den Skriftens Udlægningsmiddel«. Ogsaa for Mynster var Fornuften *Skriftens* Udlægningsmiddel, og ogsaa for Clausen førte Fornuften til Skriften, idet Skriftprincippet begrundes ved rationelle Overvejelser.

¹) Hvad der særlig leder Tanken hen paa Grundtvig, er, at Mynster — umiddelbart før de p. 162 anførte Ord om Kristi Korsens Fjender — siger: »Dersom vi ikke bruge, hvad Gud giver [v: vor Forstand] ... da vil du i Dag med Heftighed antage, hvad du i Morgen vil forkaste, da vil du i Dag paastaae, hvad du i Morgen vil fortryde ... og saaledes vil du give, ikke blot dig selv, men det Hellige, du vil forsvare, til Spot for Daarer og Ildesindede« (S. 206).

²) Den blev straks trykt og er optrykt i Grundtvigs Udvalgte Skrifter ved Begtrup. IV. S. 430—441.

³) Prædikenen begynder saaledes: »Brødre! vi have Kamp!« Med tydeligt Henblik paa Mynster hedder det: »Lad da kun Verdens Præster og Propheter raabe: Brødre! vi vil have Fred, Verdens Fred, hvad det saa end skal koste! lad dem kun høste Verdens Pris for Mildhed og Sagtmodighed, for Viisdom og Kiærlighed! lad dem kun hellige og velsigne Verdens Had og Forbittrelse mod os, fordi vi, som Frelseren, vidne om den, at dens Gierninger ere onde! Lad kun saa være, da det, efter Herrens Ord, kan ikke være anderledes, end at de, som ere af Verden, maae tale af Verden, og høres af den, som elsker kun sit Eget, og at vi maae hades af den Verden, der haver hadet vor Herre og Mester« (S. 432—433). Paulus' Ord (Ef. 6, 10—17), at vi har Kamp, ikke med Kød og Blod, men med Fyrstendømmer og Magter, med Ondskabens

P. 163—166 omtales Juristerne *Christian Paulsens* og *A. S. Ørsteds* kirkeretslige Indlæg i Striden¹. Her kunde der have været Grund til at anføre Ørsteds vægtige Udtalelser om, at Præstedens Formulering ikke binder Præsterne til Ordlyden af de symbolske Bøger².

Aander, som er under Himmelen, anføres for at retfærdiggøre Grundtvigs Angreb paa *Clausen*, som der aabenbart sigtes til, naar der tales om »Guds og vor Herres Jesu Christi usynlige Fiender, med hvilke vi skal prøve Styrke« (S. 434); thi »Herrens Fiender skal vi hade« (S. 435).

For at modarbejde Virkningen af Mynsters Prædiken udgav Grundtvigs Vaabendrager, *Rudelbach*, den hollandske Konvertit *I. da Costa's* »Aandeligt Feldtraab i Kirkens Trængsels Dage« i dansk Oversættelse. Talen er rettet mod den »foregivne Rolighed og Maadehold«, som paa Dommens Dag vil blive erklæret for »en Gud vanærende Lunkenhed« (S. 3).

¹) Ørsteds Afhandling fremkom i Juridisk Tidsskrift. XII. 1826. S. 213—288 og er aftrykt i Frantz Dahl: Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826. 1929. S. 1—66.

²) »Den Eed, hvorved Kirkens Lærere bindes til dens Bekjendelsesbøger, er affattet i saa vel valgte Udtryk, at den, rigtigheden forklaret, ikke binder dem til Mere, end hvad der nødvendigviis hører til den evangelisk-lutherske Kirkes Character« (S. 23). »Eeden gaar ingenlunde ud paa, at han vil lære Alt hvad der staaer i de symboliske Bøger; han tilsiger kun at udbrede den himmelske Lære, som er indbefattet i de prophetiske og apostoliske Skrifter samt den danske Kirkes symboliske Bøger« (S. 27. Jfr. S. 63—64). »Eeden i Kirkeritualet er affattet saaledes, at den ikke lægger Præsten under de symboliske Bøgers Lænker« (S. 46). »Det vilde være høist uretfærdigt, om man vilde beskyldte Den for Samvittighedsløshed, der aflagde Eeden, uagtet han, idet han i Kirkens Bekjendelsesbøger gjenfandt de væsentligste Troessandheder, dog ikke i samme kunde erkjende et i alle Dele fuldendt Udtryk for den gudommelige Sandhed, ja endog i enkelte Punkter, der aabenbar ikke høre til Saliggjorelsens Orden, endog fandt Lærdomme, som han ikke kunde billige. Man kan hos Ingen bedre, end hos Kirkens store Reformator selv, finde Beviser for, at denne Tvang under Symbolernes Bogstav ganske vilde være mod Protestantismens Aand. Den dybe Ærbødighed for den hellige Skrift, hvoraf han var gjennemtrængt, gjorde ikke, at han ansaae sig saaledes bunden ved den antagne Canon, at jo frie Undersøgelser over de Bøgers Authenticitet, hvoraf den bestaaer, kunde tilstædes ham, og, som ham, saa og andre med den fornødne Indsigt udrustede Christne« (S. 28). »Ogsaa er i den hellige Skrift Meget, som,

Alt for kort er Omtalen p. 165 af *Grundtvigs* og *Lindbergs* Skrifter, som Ørsteds Afhandling fremkaldte. Særlig kunde der være Grund til at anføre Hovedpunkterne af Grundtvigs »Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyn-dige«¹.

efter dets Indhold, ei kan ansees som en Bestanddeel af den himmelske Lære, Religionslæreren har forpligtet sig til at udbrede« (S. 30). »Det vilde vistnok i alle Maader være mod Kirkens sande Vel, at holde strengt over de symboliske Bøgers Bogstav. Vantro, Hyklerie og aandeligt Mørke, der er Christendommens lyse Aand aldeles modsat, vilde derved udbredes, og Kirken vilde tabe mangen dygtig og christelig sindet Lærer, som med Kjærlighed og Indsigt vilde have arbejdet for Christendommens Sag, men hvis Samvittighed ikke tillod ham, at bøie sig under Bogstavtroens Aag« (S. 53). »Der gives og vanskeligen nu nogen Religionslærer, som ubetinget vilde underskrive enhver Forestillingsmaade i de symboliske Bøger. Saaledes vilde neppe Nogen nu vedkjende sig Læren om Børns Usalighed, der døe uden Daab. End ikke Læren om Helvedsstraffenes Evighed vil let Nogen nu ansee som en Betingelse for kirkelig Rettroenhed. Finder han end denne Lære grundet i Skriften, saa vil han dog vist erkjende, at den ikke hører til »de til Salighed fornødne Hovedlærdomme«, som Præsten er pligtig til at foredrage« (S. 50. Jfr. S. 122. 144). — I Referatet p. 164 er indløbet et Par Trykfejl: L. 13 f. n. læs: Sædvaner. L. 7 f. n. læs: Loven. — L. 4 f. n. læs: Tiderne.

¹) De vigtigste af disse Spørgsmaal er: (1.) »Kan en Embedsmand, under nogen Omstændigheder, for sin Embedsførelse stævnes og straffes som Injuriant?« Det er jo Præstens Embedspligt at angribe og bestride, hvad der efter Loven er falsk Lærdom. (4.) »Om ikke den Augsburgske Confessions Tilhængere efter Konge-Loven, under alle Omstændigheder ere berettigede til at nyde fuld Religionsfrihed?« 3: »Frihed til selv at sørge for vor Opbyggelse og vore Børns christelige Undervisning«. Derfor »var det bedst at give uindskrænket Religionsfrihed« (S. 30—31). (7.) »Om ikke *en Religions-Frihed* omtrent som den *Engelske*, kun lidt videre udstrakt og lidt bedre ordnet, lod sig forene med Konge-Loven, og vilde . . . borgerlig bilægge en Trætte, der, om den end ikke er Staten farlig, dog er den skadelig?« (S. 38). Han ønsker derfor, at man skal løse »et kirkeligt Stavn-Baand, der i Grunden er ligesaa trykkende for sande Christne, som for alle ærlige Uchristne« (S. 43). »Kongen kunde, hvad Dag han vilde, undtage alle dem, der ønskede det, fra den Forpligtelse, der binder til Sogne-Kirker og Sogne-Præster, saavel som fra den, at bekjende sig til den christelige Tro efter Luthers Catechismus« (S. 48).

Om *anden Del af Ørstedes Afhandling*¹ skriver Dr. Larsen (p. 165), at »vedkommende Afsnit er saa fuldt af Forklaringer og Reservationer, at det tydeligt bærer Præg af at være skrevet under Indtryk af Enevoldsmagtens Aktion

Han mener, at »Efter-Slægten skal give mig det Vidnesbyrd, at jeg gjorde alt Mit til at undgaae Retter-Gang om Religionen, som altid er en mislig Sag, og maa, under en saadan religiøs Gjæring, som den nærværende, tit mishage Regjeringen« (S. 27). Han synes her at glemme, at han i »Kirkens Gienmæle« har hævdet, at Staten ikke kan taale Professor Clausen. *Clausens* Bog er for ham stadig »et frysende Strids-Skrift saavel mod den historisk christelige Kirke i det Hele, som mod den danske Stats-Kirke og dens symbolske Bøger« (S. 28). Clausen er »Rationalisternes Strids-Hovedsmand« (S. 37); han er »ligesaa utaalelig i den christelige Menighed, som han aabenbar er det i Stats-Kirken«. »Her fandt jeg Grændsen baade for den christelige og statskirkelige Tolerance« (S. 28). Derfor beklager han, at Ørsted »har ikke taget i Betænkning saa tidlig og lydelig at yttre sin afgjorte Partiskhed for min Modpart« (S. 5) — en urigtig Paastand, som senere ofte er blevet gentaget, f. Eks. af Brandt i »Dansk Kirketidende«. 1877. Nr. 46. S. 753.

Endelig kan det nævnes, at Grundtvig nu i 1826 skriver: »Det har i al min Præste-Tid været mit inderlige Ønske at forebygge en kirkelig Skilsmisse« (S. 50) — medens han i »Kirkens Gienmæle« netop afsagde en »kirkelig Skilsmisshedom« (Fortalen S. VIII—IX), og i *Afhandlingen* »Om Religions-Frihed« III skriver, at »jeg maatte føle mig kaldet til at gjøre Alt, hvad jeg kunde, for at bevirke en Skilsmisse mellem de nu ogsaa borgerlig modsatte Partier i den Danske Stats-Kirke«. (Udv. Skrifter ved Begtrup. V. S. 112).

I *Lindbergs* Skrift »Hvad er Christendom i Danmark?« (1826) hævdes, at Kristendommens væsentlige Indhold er den apostolske Trosbekenndelse, som er den nødvendige Forudsætning for at forstaa det Nye Testamente (S. 1—5). Kristendom i Danmark er den Religion, som stemmer med den hellige Skrift og de i Danske Lov 2—1 nævnte symbolske Bøger (S. 17—19). Professor *Paulsens* Opfattelse, at Biskoppernes Hyrdebrev fra 1817 skulde give en autentisk Fortolkning af Kirke-lovene, afvises som stridende mod Kongeloven og Danske Lov, og den Omstændighed, at Hyrdebrevet er udstedt efter kongelig Befaling, viser ikke, at dets Indhold udtrykker Kongens Vilje. (S. 53—65).

Overfor Ørsted hævder Lindberg, at der ikke er nogen Sætning i Symbolerne, som ikke hører til »den himmelske Lære«, og som Præsten ikke ved den danske Præsteed er bundet til (S. 98—112). »Ingen kan forkaste een Sætning, uden at han i Grunden støder an i dem alle« (S. 112).

¹) Aftrykt i Frantz Dahls Udgave S. 67—115.

mod ham«. Jeg kan ikke se, at der er nogen væsentlig Modsigelse mellem første og anden Del. Hovedpunktet i anden Del, Udviklingen af, at der (modsat Clausens Opfattelse) ikke er nogen Grund til »omgribende Forandringer« i Kirkeforfatningen (især S. 92), er i nøje Overensstemmelse med første Del, og Ørstedes Forklaring af Treenighedslæren, der skelner mellem »den rene og simple Bibellære« (»at Gud har aabenbaret sig som Fader, Søn og Aand og af de Christne bør tilbedes i denne tredobbelte Egenskab«) og »den finere dogmatiske Bearbejdelse af denne Lære ... ved det Nicæiske, men især det saakaldte Athanasiske Symbolum« (S. 104—107) — har sit tilsvarende i Afhandlingens første Del (S. 36). Man møder heller ikke nogen Tilbage-tagten af, hvad der tidligere er gjort gældende til Fordel for en mildere Fortolkning af Præsteeden¹.

P. 168 burde det have været nævnet, at det ud fra vor Tids Opfattelse urimelige Forbud mod Afsyngelsen af nogle af Grundtvigs »Danske Høitids-Psalmer« ved Tusindaarsfesten 1826 ikke skyldtes personlig Chikane mod Grundtvig, men den enevældige Regerings Iver for kirkelig Uniformitet og det deraf følgende Paabud om, at alle Salmerne ved Festen skulde hentes fra den autoriserede Salmebog. Dr. Larsen antyder, at der foruden Grundtvigs Uvilje over Injurieprocessen og Salmeforbudet ogsaa var andre »psykologiske Motiver« til hans Embedsnedlæggelse. Hvorfor ikke nævne disse: Hans dybe Skuffelse over Kongens Misbilligelse af Angrebet paa Clausen, hans Utilfredshed med selve Præstestillingen i Statskirken samt — formodentlig ogsaa — hans manio-depressive Konstitution².

¹) Det kan heller ikke betragtes som en aftvungen retractatio, at Ørsted med Henblik paa Grundtvigs »Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige« skriver: »Hr. Grundtvig gjør mig iøvrigt Uret, naar han tiltror mig Partiskhed mod ham og for hans Modstandere ... Dersom jeg havde ladet noget personligt Hensyn blande sig i min Undersøgelse, saa skulde det snarere været for end mod Grundtvig; sed magis amica veritas« (S. 99—100).

²) Jfr. Glædemarks indgaaende Afhandling i Kh. S. 6. R. III. 1939—

P. 170 savner jeg følgende Passus i Lands- og Overrettens Dom af 30. Oktober 1826¹: »Forsaavidt Indstævnte iøvrigt har paaberaabt sig, at han, efter den af ham som geistlig Embedsmand aflagte Eed, var pligtig at bestride den Lærdom om religiøse Gjenstande, som han ansaae for vrang, bliver at mærke, at her ikke er Spørgsmaal om Indstævnets Ret til at fremstaae som Modstander af den Lære, som Citanten i sit Skrift havde fremsat, hvortil Enhver, endog uden ved Embedseed at være paalagt saadant, maatte være berettiget; men at Spørgsmaalet alene gaar ud paa, om han, ved at bestride Citantens Lærdomme, har betjent sig af utilbørlige og fornærmelige Udladelser mod denne, hvortil hans oven anførte formeentlige Embedsforpligtelse ikke kunde give ham Bemyndigelse, og som han saameget mindre kunde være berettiget til, da Forordningen af 27. September 1799 § 5 . . . maa antages at tillade frie Discussioner i trykte Skrifter om religiøse Gjenstande, naar disse blot ikke gaae ud paa at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Sjæls Udødelighed, og Forfatteren iøvrigt ikke tillader sig at laste eller forhaane den christelige Lære, hvilket Citanten aldeles ikke kan siges i det af ham udgivne Skrift at have gjort, da han tvertimod høit anpriser berørte Lære« (S. 47—48).

41. S. 201—304. Der kunde ogsaa have været Grund til at anføre Biskop *Minters* Erklæring om Grundtvigs Klage over, at han for sin Embedsførelse var blevet indstævnet som Injuriant: »Jeg tilstaar, at jeg ikke indseer, at det Angreb, Hr. Grundtvig har gjort paa Professor Clausen, paa nogen Maade kan henregnes til hans Embedsførelse. Hans Embede er at være Præst paa Christianshavn« (anført efter Rønning III, 1, S. 129).

p. 166⁶³ læs: Udaf Gabrielis' Breve til og fra Hjemmet. — p. 166 L. 24—25: »at samle Kræfterne om det sjælelige Livs Genfødelse og Renselse« — denne Formulering af *Sibberns* Hensigt med Udgivelsen af Gabrielis' Breve stammer fra Rønning III, 1, S. 126. — p. 177 Anm. L. 3: daherrschen — læs; daherrauschen.

¹) Aftrykt hos Lindberg: Den kgl. Lands-Overrets . . . Kjendelse og Dom. 1826.² S. 46—53.

Efter at Dommen var faldet, trak Grundtvig sig tilbage fra den offentlige Polemik¹ mod Clausen; men denne blev med hans Billigelse² fortsat af Lindberg og Gunni Busck. Den sidste af disse to nævner Dr. Larsen, mærkeligt nok, slet ikke. *Gunni Busck*³, der var Sognepræst i Stiftsbjergby og Grundtvigs personlige Ven og økonomiske Støtte, udgav i Aarene 1827—29 ikke mindre end 4 Smaaskrifter⁴ med skarpe Angreb paa Clausens Teologi, særlig hans Forsoningslære. Da Clausen ikke svarede paa noget af disse, ret ubetydelige Smaaskrifter, indsendte Busck 25.

¹) Derimod vedblev han i Privatbreve med sine fanatiske Udfald mod Clausen. Saaledes tillægger han ham »den vitterlige Modbydelighed for Troen, hvori jeg lever« (Til J. F. Schouw $\frac{1}{6}$ 1829. Breve fra og til Grundtvig. II. 1926. S. 167). »Aldrig før har en Præstelærer, som nu Clausen, offentlig erklæret Tros-Enighed for bestialsk, den historiske Kristendom for os uvedkommende, og Præste-Eden for intetsigende« (Til Ingemann $\frac{19}{4}$ 1831. Grundtvig og Ingemann S. 124).

²) I det lige anførte Brev til Ingemann (S. 126) skriver han: »For den Forfølgelse, der er sket mod Clausen, staar jeg unægtelig i Spidsen og undslaar mig ikke for at bære, hvad der kastes paa Sagen«.

³) Se hans interessante Brevveksling med Grundtvig. H. Bech: Gunni Busck.² 1878.

⁴) (1.) »De Christnes Troe, som den var, som den er og til Dagens Ende vil blive« (1827). Ligesom Grundtvig sætter han Trosbekendelsen ved Daaben over Skriften. (2.) »Christelig Opfordring til og Kirkeligt Gjenmæle imod Dr. H. N. Clausen«. (1827). — (3.) »Doctor og Professor Theologiæ H. N. Clausens Forhold til Jesu Christi Kirke i Danmark« (1828). Det hedder her (S. 32): »Professorens Haand er løftet mod den dyrebareste Sandhed i Frelserens hellige Evangelium [Forsoningslæren]; derfor skal hver redelig Christen, der har sin Sjels Salighed kjær, vogte sig for enhver Sjelesørger, der deler denne Troe og Overbeviisning med Professor Clausen«. — (4.) »Danmark hvad Danmarks er, Herren hvad Herrens« (1829). Det hedder her, at Professor Clausen »er aldeles uværdig til at være Præstelærer«. »De theologiske Studerende, som følge hans saakaldte Christendom, maa nødvendigviis derved blive Meenedere imod vor Kirke og skamløse Samvittighedstyranter over Menighederne« (S. 20—21). Derfor ønsker han — ligesom Grundtvig — at det skal være tilladt at træde ud af Statskirken. — 1829 udgav han ogsaa »Tvende Juleprædikener«, hvor Grundtvigs Opfattelse af »Daabs-pagten« indtager en fremtrædende Plads (S. 12—14. 32. 43). Naar disse

Juni 1830 en *Klage til Kancelliet*, hvori han »sigter Præstelæreren Henrik Nicolai Clausen som en Bestrider og Forhaaner af den augsburgske Confession«. 13. Juli 1830 svarede Kancelliet, at ligesom det »ikke hidtil ... har fundet sig foranlediget til fra det Offentliges Side at foretage sig Noget i denne Henseende, saaledes anseer man sig heller ikke nu ved Sognepræst Buscks Skrift dertil opfordret«¹.

I Anledning af Buscks Klage skrev *Ingemann* til Grundtvig (23/12 1830): »Jeg tror, det er skadeligt at give Religjonsstriden en slig borgerlig Retning« — ligesom han allerede 23/6 1825 havde advaret Grundtvig mod »al Indblanding af den verdslige og borgerlige Magt i Aandssager og al verdslig Tvang for at fremme aandelig Frihed ... Det maa i mine Tanker nødvendig føre til Inkvisition, til borgerlig Forfølgelse i Trossager, til Samvittighedstvang, til Hykleri hos dem, der frygte for at forkjættes, og til en oprørende Forbitrelse mod Religionens og Sandhedens Forfægttere hos Folket«². Grundtvig svarede 25/12 1830, at »saaledes som Omstændighederne er: da vi ingen Religjonsfrihed har, og Præstelærerens Strid med Kristendommen altsaa paalægger Tusender af vore Medkristne et lige saa utaaleligt som ubilligt Samvittighedsaag — under disse Omstændigheder er det ikke blot tilladeligt at anklage

Prædikener tillige giver Udtryk for Uvilje mod det kopernikanske Verdenssystem (S. 29—30), er ogsaa dette i Overensstemmelse — ikke blot med Jesper Ridefoged i »Erasmus Montanus«, men ogsaa — med Grundtvig, der i sin i Jubel-Aaret 1817 udgivne og til »Morten Luthers velsignede Amindelse« helligede »Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum« havde erklæret, at »den copernicanske Gjætning ... modsiger Bibelens Ord, sund Sands og hver Mands Øie« (S. 196).

¹) Klagen og Svaret er meddelt i Lindbergs »Maanedsskrift for Christendom og Historie«. I. 1831. S. 172—182.

²) Grundtvig og Ingemann. S. 104. 52—53.

Præstelæreren i Kancelliet, men det er, hvad alle kristne Præster i Landet burde gjøre¹.

Clausens mest vedholdende og fanatiske Modstander var Adjunkten ved Metropolitanskolen, *Jacob Christian Lindberg*. Lige fra Kirkekampens Begyndelse stillede han sig afgjort paa Grundtvigs Side ved sine »Bemærkninger i Anledning af Kirkens Gjenmæle«. 1825². 1826 fulgte det mod Ørsted rettede Skrift, »Hvad er Christendom i Danmark?³ samt »Den kgl. Lands-Overrets . . . Kjendelse og Dom«, der betegnes som »en Dom, der er Christendommen imod, men efter Tidens Aand« (S. 9—10)⁴. I de næste Aar fulgte en Række andre Smaaskrifter og Tidsskriftsartikler med de voldsomste Udfald mod Clausens Person og Teologi⁵.

¹) Ib. S. 107—108.

²) I Fortalen hedder det med tydeligt Sigte paa Clausen, at »Christendommens hemmelige og aabenbare Fiender udgjøre et talrigt og, verdslig talt, mægtigt Partie«, ligesom der henvises til, at »Historien giver Exempler paa, at . . . de falske Lærere forfølge de sande«. Forfatteren af »Kirkens Gjenmæle« betegnes som »en Kjæmpe, som midt i Vantroens og Selvklogskabens uchristelige Tid talede Kirkens Sag med en Varme, Kraft og Klarhed, som den ikke har mange Exempler at opvise paa« (S. 9). »Dersom Pastor Grundtvig har Ret i at erklære Prof. Clausen for en falsk Lærer, da søge vi vel forgjæves i den hele Historie Exempel paa den *Humanitet*, den *Kjerlighed* og den *Overbærelse*, han i sin Paastand har viist, idet han blot af en falsk Lærer i en Stat, hvor den verdslige Arm lettelig kan opfordres mod falske Lærere, har forlangt, at han skal gjøre Kirken høitideligt Afbigt. Dersom Prof. Clausen virkelig er en falsk Lærer, og ikke vil indlade sig paa saa humant et Forslag, da maa han visselig tilskrive sig selv de Følger, som denne Sag mueligen kan føre med sig« (S. 11. Jfr. S. 17—18, hvor han truer »de falske Lærere« med Følgen af, at deres Lære sammenholdes med Kirkens symbolske Bøger, Kongeloven og den danske Lov).

³) Se ovenfor S. 344 Anm.

⁴) Den Irettesættelse fra Kancelliet, som dette Skrift indbragte Lindberg, er aftrykt i »Historisk Maanedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning«. V. 1885. S. 332—333.

⁵) 1828 udgav han »*Om Christendommens Forsvar i Danmark*«. Ud fra den bekvemme Forudsætning, at den apostolske Trosbekendelse er »Indbegrebet af alle de Hovedsætninger, som ingen kan fornægte og

Man forstaar derfor, at *Mynster* kunde skrive i et Brev

dog hedde Christen« (S. 15—16. 55—56), betegner han Clausens Bog som »et aabent Feidebrev mod Christendommen« (S. 30) og udtaler, »at Kampen gælder Christendommens aabenbare Fjender og falske Venner, som Intet have af Christendommen uden Navnet, og som kun bruge Christen-Navn, for at de under dette Skjul kunne naae deres Hensigt, at udbrede deres falske Lærdom og skammelige Løgn« (S. 10). Selv om Lindberg skriver med større Klarhed end Grundtvig i »Kirkens Gienmæle«, formaar heller ikke han at komme ud over den Modsigelse, der er mellem paa den ene Side at nægte, at man har villet forsvare Kristendommen med verdslige Vaaben (S. 26), ved at »opfordre Lovens Arm til Straf over dem, som sige os imod« (S. 37) — og paa den anden Side at hævde, at Kirken ikke kan taale i Embedet en Præst eller Præstelærer, der fornægter og bestrider den Troe, han skulde forkynde, og lærer mod sit Embede og sin Ed (S. 55).

Ortodoksiens sædvanlige Forveksling af Tro og Lære er Forudsætningen baade i dette Skrift og i det til Jens Møller rettede: »*Er Dr. Prof. Theol. H. N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke?*« (1829). Det hedder her: »Enten er Prof. Clausens Lære falsk og fjendsk mod Christendommen, eller det er aabenbar Løgn, hvad Dr. Mynster og Pastor Grundtvig have forkyndet som Christendom, ja ikke alene hvad de, men hvad Luther prædikede, og hvad alle christne Præster have prædiket og prædike som Christendom« (S. 6—7. 16. 26—27). »Skal Præsternes Lærere foregaae deres Disciple, de vordende Præster, med Løgn og Meeneed, at de igjen kunne blive Løgnere og Meeneedere som Præster, og staae engang som ledende og lysende Exempler paa Helvedes-
Veien for Menighederne?« (S. 20).

Kancelliet gav Ordre til, at der skulde anlægges Sag mod Lindberg for fornærmelige Udladelser mod den offentlige Styrelse, fordi han havde skrevet (S. 24): »Hvad Ansvar ligger der ikke paa dem, som ere Vidner til Forførelsen og tie dertil?«; men Lindberg svarede, at det aldrig havde været hans Mening hermed at rette en Bebrejdelse mod Regeringen. Skriftet som Helhed viser da ogsaa tydeligt nok, at de anførte Ord har Adresse til Professor Jens Møller. Lindberg blev derfor frikendt for Anklagen baade af Hof- og Stadsretten og af Højesteret (Fr. Nygård: Jakob Chr. Lindberg. 1897. S. 22—23).

Lindbergs voldsomme og perfide Polemik kulminerer i en Afhandling i »Maanedsskrift for Christendom og Historie«. I. 1831. S. 77—100. 373—416 (i Anledning af Clausens Skrift om »Den theologiske Partie-aand«. 1830). Han betegner her Clausen som »en Mand, der foer med falsk Lærdom og aabenbar Løgn, der var en Forræder mod sit Embede, en Forfører for de vordende Præster, en Fjende af Statskirken og en

til Engelbreth¹: »Jeg har nylig læst et Manuskript af en, mig ubekendt, streng orthodox Forfatter, som begyndte med, at en af de haardeste Prøver, Gud har paalagt os Christne her i Landet, er den, at saadanne Mænd som Lindberg stille sig i Spidsen for Christendommens Forsvarere, da det synes, som om Gud vilde prøve, om vi, selv derved, ikke vilde forarges. Virkelig har, efter hvad vi Mennesker kunne skue, neppe Nogen af Christendommens Fiender vakt saa megen Forargelse som denne L., der da nu ogsaa er sunken i almindelig Foragt. Endog Grundtvigs nærmeste Venner have trukket sig tilbage fra ham, efterat han ikke har skammet sig ved at associere sig med denne Mand«.

Derimod forsvarede *Grundtvig* Lindbergs Fremgangsmaade: »Som Sagerne staa, er hans Handlinger gode, og enhver naturlig Fejl skal vi være overbærende med, fordi hver har sin, og den fødte Krigsmand nødvendig Haardhed mod Fjenderne«², og offentlig udtalte han om Lindberg: »Saavel efter deres eenstemmige Vidnesbyrd, der har kiendt ham nøiere end jeg, som efter min Erfaring i ti Aar, er han en inderlig godmodig Mand, der med Forsæt ei gjør en Kat Fortræd«³. Hvis denne Dom indeholder blot nogen

Meeneder« (S. 83). Han gentager frejdigt sin Beskyldning mod Clausen for at have »udgivet Christendommen hos os for at være en Lære, der førte sine Bekjendere til et ufrugtbart Bigotterie« (S. 79, jfr. S. 87—89), uagtet Clausen (i »Den theologiske Partieaand« S. 63—67) lige har fremhævet, at allerede hans Citat af Heidelberger-Katekismen viser, at han ikke har den augsburgske Bekendelse eller »vor Kirkes Lære« for Øje, men den ensidige Form, hvori Forsoningslæren er blevet fremsat i adskillige reformerte Bekendelser.

Gunni Buscks fromme Ønske i et Brev til Lindberg ²⁹/₁ 1830, »at vi maa bevare ved Guds Naade en inderlig Kærlighed og en utrættelig Sagtmodighed mod alle vore Modstandere«, en »inderlig mild og kærlig Overbærelse imod dem« (Fr. Nygård. S. 27—28) er altsaa ikke gaaet i Opfyldelse.

¹) 9/5 1832. Kh. S. 4. R. IV. S. 731. Jfr. S. 749.

²) Grundtvig og Ingemann. S. 108—109.

³) Brev til Sibbern. »Udv. Skrifter«. VIII. S. 127.

Sandhed, har Lindbergs bidske og perfide Polemik ikke sin Aarsag i personlige moralske Defekter, men maa betragtes som et oplysende og afskrækkende Eksempel paa den indenfor Ortodoksien saa hyppigt forekommende, indskrænkede og brutale Fanatisme. Den kyndige grundtvigske Kirkehistoriker, *Fredrik Nielsen*, karakteriserer da ogsaa Lindberg som »fuldt rustet baade med kristen Tro og orthodox Fanatisme«¹.

Som en klagørende Afslutning paa den langvarige Kirkekamp kan man betragte *Mynsters Afhandling »Om Injurier i trykte Skrifter«*². Han fremhæver her det vanskelige i at finde Midler, som kan hemme Trykkefrihedens Misbrug uden at hindre Brugen af den lovlige og ønskelige Frihed. »Ingen kan være længere, end Forfatteren af disse Linier, fra at ville undskylde de frække Angreb paa personlig Ære, som vi nu ideligen maa læse i trykte Skrifter, Ingen kan have fornummet, hvad der angaaer vort kirkelige Væsen, med dybere Afsky og Smerte; dog tager jeg ikke i Betænkning langt at foretrække de nærværende Bevægelser i vor Kirke, uagtet alle Udskeielser, for den Dødsstillehed, der nogle Aar tidligere fandt Sted ... Vil man Liv, da maa man ogsaa ville Bevægelse, og hvor der er Bevægelse, der vil denne, eftersom Menneskene ere, manges Gang vorde ondartet, og dens enkelte Udtryk vederstyggel-

¹) DBL.¹ X. S. 305. Hos *L. Koch* (S. 71) hedder det efter en Anerkendelse af Lindbergs Skarpsindighed og personlige Offervillighed: »Men når han fik pennen i hånden over for sine modstandere, var han som besat af en ond ånd, der drev ham til at bruge de sletteste våben, grovheder og spydigheder, ligefremme fordrejelser og så falske argumenter, at der skal en særdeles god tro til for at antage, at han ikke selv har havt øje for deres skrøbelighed«. Derimod taler *Fr. Nygård* (i Indledningen til sit Skrift om Lindberg) om »den Hædersplads, han utvivlsomt har, saavel i den danske Kirke som i det danske Folks Midte«, og *Carl Weltzer* gør ham endog til en Korsridder og Martyr: »Han var et glad Sandhedsvidne, der bar Livets Tilskikkelser som en Korsridder sin Rustning« (DBL.² XIV. S. 369).

²) Dansk Ugeskrift. I. 1832. S. 65—82, aftrykt i *Mynsters »Blandede Skrifter«*. I. 1852. S. 474—494.

lige at betragte«. »Efter den bestaaende Lovgivning er enhver Embedsmand pligtig til, naar han beskyldes for Uretskaffenhed i hans Embedsførelse, at fralægge sig dette ved Dom. Dersom Hr. Professoren ikke selv havde efterkommet denne Anordning, vilde det upaatvivleligen være blevet ham paalagt¹. Hermed er der givet en Imødegaaelse af den Anklage, der saa ofte har været rettet imod Clausen, at han har taget Sagen paa en ukirkelig og spidsborgerlig Maade ved at anlægge en Injurieproces².

»Side om Side med Striden om Clausens Teologi gik fra 1828 en om muligt endnu skarpere Kamp om Rituallet« (p. 179), hvor Lindberg angreb Clausens Svoger, Pastor *Stenersen Gad*³, hans Discipel, Pastor *Visby*⁴ og hans Fader,

¹) Ib. S. 486—488.

²) Saaledes f. Eks. *Grundtvigs »Om den Clausenske Injurie-Sag«* (1831. Udv. Skr. V. S. 356—364. Derimod forekommer det mig, at Grundtvig for een Gangs Skyld har Ret, naar han klager over, at Clausen, der selv er saa øm over sin videnskabelige Frihed, ikke har Sans for »de gammeldags Kristnes« Frihed til at gaa ud af Statskirken for at dyrke Gud paa god gammel, kristelig og luthersk Viis.

³) Om *Peder Christian Stenersen Gad* se Bjørn Kornerup i DBL.² VII. 1935. S. 557—559. 1831 var han blevet residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke i København. Samme Aar meddelte Lindberg i sit »Maanedsskrift for Christendom og Historie« (II. S. 249—255), at der var indgivet en Klage til Biskop P. E. Müller over, at Pastor Gad paa egen Haand havde ændret Rituallet, idet han ved Uddelingen af Nadveren sagde: »Den korsfæstede og atter opstandne Christus Jesus, til hvis Ihukommelse I helligholde denne Handling [i Stedet for: som nu har bispiset og skjænket Eder med sit hellige Legeme og Blod, hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder], styrke og opholde Eder derved i en sand Tro til det evige Liv«. Lindberg ender sin skarpe Artikel med at sige: »Vi har ligesaa lidt i Sinde at taale Prof. Clausen som nogen Jøde, Tyrk eller Hedning som Kirke-Reformator i vort Kirke-Samfund, som med Rette bærer Christen Navn. Først ud af Kirken, saa kan han reformere hvad han finder udenfor, men i Kirken har han med sit Anhang Intet at bestille« (S. 255).

Ib. S. 374—384 meddeler Lindberg med synlig Tilfredshed, at Biskoppen har paalagt Præsten »ikke at fortfare med en Forandring i Rituallet, der har givet Anledning til Forargelse« (S. 374). — Gad udgav to Forsvarsskrifter: »Den danske Præsts mislige Forhold til Rituallet«

Stiftsprovst *H. G. Clausen* for deres Afvigelser fra Ritualet. Der kunde her have været Grund til at nævne, hvad Lindbergs Klager mod Præsterne Gad og Visby egentlig gik ud paa.

Til Slutningsopgørelsen om *Resultaterne af Kirkekampen* (p. 182—187) skal jeg kun tilføje et Par spredte Bemærk-

(1831) og »Om liturgisk Frihed» (1832), hvor han hævdede, at Præsten ikke er bundet til Ordlyden af de kirkelige Formularer, og at »ikke en eneste Geistlig følger Ritualet i alle Dele«. 1845 blev han Biskop over Lolland-Falsters Stift; 1848 blev han forflyttet til Odense. 1851 døde han.

⁴⁾ Samme Aar angreb Lindberg i sit »Maanedsskrift« (II. 1831. S. 262—275) en Paaskeprædiken af Pastor *C. H. Visby* (trykt i Visbys Tidskrift »For praktisk Christendom«. II. 1831. Nr. 14). Visby rejser her det Spørgsmaal: *Om der gives en evig Fordømmelse?* og besvarer det baade med Ja og Nej — *Ja*, fordi den onde Samvittigheds Erindring aldrig kan udslættes — *Nej*, fordi en evig Fordømmelse »strider ligesaa meget mod Fornuftens Begreber som mod den oplyste Christens Forestillinger om det retfærdigste og kjærligste Væsen«. »En saadan Gud kunde Mennesket ikke elske, til ham kunde det ikke have Tillid«.

Dette Svar angreb *Lindberg* i de voldsomste Udtryk: Visbys *Ja* er Hedenskab og ikke Kristendom; thi denne giver en fuldkommen Syndernes Forladelse ved Troen paa Kristi Forsoningsdød — men »det kan gjerne være, at han i Pastoral-Seminariet, under Stiftsprovst Clausens Veiledning har lært at holde det pure Hedenskab for den sande Christendom, thi Stiftsprovsten udgiver i trykte Prædikener Hovedindholdet af Hedenskabet for at være Hovedindholdet af Christendommen« (S. 266). — Visbys *Nej* til Læren om den evige Fordømmelse er i aabenbar Strid med den augsburgske Bekendelse, som han har aflagt Ed paa. Lindberg ender derfor med at »vidne for Gud og Menigheden, jeg elsker ikke den falske Lærdom, men jeg hader den, jeg elsker ikke Løgnen, men jeg hader den« (S. 273). Efter Kancelliets Ordre blev Sagen indbragt for Hof- og Stadsretten. Denne forlangte et teologisk Responsum, og da Professor Jens Møller ikke vilde indblandes i Sagen og Fakultetet derfor ikke kunde afgive en enstemmig Erklæring, henvendte Visby sig til Universitetet i Kiel, som afgav et for ham gunstigt Votum. Derefter blev han frikendt ved Højesteret 1834, og Lindbergs Udtalelser mortificeredes.

Jfr. om Visby Bjørn Kornerup i DBL.² XXVI. 1944 S. 155—157. L. Helveg II.² S. 553—566. L. Koch. S. 101—108. Clausen: Optegn. S. 166—169.

ninger. Ogsaa her bygger Præsens forsigtigt paa andres Domme — og det i endnu højere Grad, end selve Fremstillingen angiver. Saaledes har han fra *Fredrik Nielsen*¹ overtaget den Dom (p. 186), at hos Clausen var det i Ungdommen den frygtløse Kritik, der havde Overtaget, i Alderdommen den inderlige Kristustro. Hele Stykket p. 182 L. 11—29 hviler paa *Anders Nørgaard* I. S. 97—98. P. 182 L. 3 f. n. — L. 1 f. n. hedder det i stiltiende Tilslutning til *Oskar Andersen* S. 117, at »Grundtvigs Angreb i Stedet for med ét Slag at fælde Rationalismen i Virkeligheden snarere bevirkede en Forlængelse af dens Tilværelse«. Mon dette er rigtigt? Den Kendsgerning, som Dr. Larsen paaberaaber sig, at Mynsters Visitatsdagbøger viser, at Rationalismen endnu i 1830erne havde holdt sig hos en stor Del af Præsterne, kan da ikke bevise, at den havde faaet sin Tilværelse forlænget netop ved Grundtvigs Angreb.

Rigtigt hedder det p. 183 med Anførelse af² *L. Koch*, at den Retning, der sejrede, hverken var Clausens eller Grundtvigs, men *Mynsters*³ — endvidere, at Kirkekampen

¹) Fr. Nielsen: Karakteristiker og Kritiker. 1884. S. 4.

²) Hvorledes Dr. Larsen ofte næsten ordret benytter ældre Forskere uden udtrykkelig at nævne disse, maa følgende to Eksempler vise. p. 168 L. 3—4 skriver han: »Samtidig med hele denne heftige Strid gik den af Clausen anlagte Injurieproces sin Gang«. Hos *L. Koch* S. 76—77 hedder det: »Under hele denne hæftige strid baade i litteraturen og på prædikestolene gik den af Clausen anlagte sag sin gang«. — p. 178 L. 16—20 skriver Dr. L. om Clausens »Den theologiske Partieaand»: »Han vilde her lige saa lidt som andre Steder erkende sine Afvigelser fra Confessio Augustana, og Lindberg var en altfor smidig Polemiker til ikke straks at gribe dette svage Punkt, og paa ny, kun endnu skarpere, at udslynge de tidligere Beskyldninger«. Hos *L. Koch* S. 90 hedder det: »Clausen har heller ikke her erkendt, at der var noget, hvori han afveg fra den augsburgske konfessions lære, og Lindberg var en alt for øvet polemiker til ikke straks at gribe dette svage punkt og på ny, kun endnu skarpere, at fremsætte de gamle beskyldninger«.

³) Det kunde her have været anført, hvad Stiftsprovst *Paludan-Müller* skriver til Mynster 26/11 1825: »D. H. har vist Ret i at kalde de nærværende Stridigheder i vor Kirke sørgelige ... Imidlertid har denne Larm i Kirken, som Grundtvig har afstedkommet, dog havt den

»inden for det fremvoksende Intelligensparti« »svækkede Interessen for Kirke og Kristendom«. Her maa man jo ogsaa erindre, at Tiden i det hele var »mere æstetisk end teologisk og filosofisk interesseret« (p. 154). Der kunde have været Grund til at henvise til et Brev fra November 1831, hvor Mynster skriver til Engelbreth om forskellige kirkelige Stridigheder i Hovedstaden og tilføjer: »Men da der snart ventes en ny Vaudeville af Heiberg, saa kan det ventes, at Interessen snart igien vil vendes fra Kirken til Theatret, som det skeede, da »Kong Salomon og Jørgen Hattemager« fortrængte »Kirkens Gienmæle«¹.

Hvor frugtbar var ikke ogsaa denne Periode i æstetisk Henseende! 1824 udgav *Ingemann* »Valdemar den Store og hans Mænd«, 1826 »Valdemar Sejer«, 1828 »Erik Menveds Barndom«. 1824 kom *Grundtvigs* »Nyaars-Morgen«. Samme Aar oplæste *Poul Møller* i Studenterforeningen »En dansk Students Eventyr«, og *Blicher* begyndte sine Skildringer af jysk Natur og Folkeliv. 1825 udgav *Heiberg* »Kong Salomon og Jørgen Hattemager«, den første af Vaudevillerne. 1826 kom *Sibberns* »Gabrielis' Breve« I, 1827 *Oehlenschlägers* »Væringerne i Miklagaard«. Samme Aar begyndte *Heiberg* sine kritiske Undersøgelser over *Oehlenschlägers* Digtning. 1828 udgav *Christian Winther* sine »Digte«. Samme Aar begyndte Fru *Gyllembourg* i »Den flyvende Post« sine »Hverdagshistorier« fra Livet i Frederik

Nytte: at Religion og Christendom mere er bleven Dagens Orden, og mere Gienstand for Eftertanke og Samtale end forhen; og et endnu vigtigere Gode tør vel haabes, under en højere Styrelse, at ville fremgaa deraf, nemlig en fornuftig Christendoms fuldkomnere Udvikling og aabnere Fremtræden . . . i skøn Harmonie med Skriften, ved at forfølge det Spor til de høiere Regioner, som er betegnet ved D. H.s Afhandling om Begrebet Troe . . . Det er at forvente, at Grundtvigianernes Ultracisme vil dæmpe et rationalistisk Renommistierie, og at imellem begge Yderligheder Sandheden vil udvikle sig i en Christendom, i hvilken Aabenbaring og Fornuft sees i fuldkommen Forening«. (Nogle Blade af J. P. Mynster's Liv og Tid. 1875. S. 213—214).

¹) Kh. S. 4. R. IV. S. 727.

VI's borgerlige København, og 1830 udkom *Henrik Hertz'* »Gjenganger-Breve«.

Naar denne rige æstetiske Litteratur med dens Aand og Skønhed sammenlignes med, hvad H. N. Clausen¹ kalder »den polemisk-theologiske Almue-Litteratur, som har udgydt sig over vort Fædreland«, er Resultatet af Sammenligningen uundgaelig.

V

Det vigtigste Problem i den øvrige Del af Bogen er — set fra et kirkehistorisk Synspunkt — om Dr. Larsen har Ret i sin Paastand p. 185, at der allerede i Midten af 1830erne kan iagttages en *Forandring i Clausens teologiske Standpunkt*. En saadan mener han at kunne paavise i de 1836 udgivne »*Festprædikener*«. P. 226 fremhæves, at Kristus her omtales som Guds Søn, og det gælder om Tro paa ham. »Dette sidste er nyt i Forhold til »Catholicismen og Protestantismen«, hvor der intetsteds var Tale om Tro paa Kristus som Frelsesvilkaar«. Vi har imidlertid (S. 319—320) anført adskillige Vidnesbyrd om Kristustro, allerede i »Catholicismen og Protestantismen«. For øvrigt er det jo ikke mærkeligt, at Troen paa Kristus og hans Opstandelse træder stærkere frem i en Samling Festprædikener — bl. a. til Første Juledag, Skærtorsdag, Langfredag og Paaskedag — end i en Sammenligning mellem Katolicismen og Protestantismen. Dr. Larsen har heller ikke Ret i, uden anden Begrundelse end en Henviisning til Biskop *Plums* Ungdomsskrift S. 34, at paastaa at »Tro« i Festprædikenerne »stadig overvejende er at forstaa som en Samstemmen med Kristi Lære« (p. 226). Tværtimod hedder det (S. 12): »Troen er ikke en Erkjendelse, en Forestilling; Troen er Livet selv, er Kraften, der udfolder sig i Sjelen, naar det Guddommelige træder i inderlig Forening med Menneskets Væsen«. Den Paastand, at Kristustroen i »Festprædikenerne« ikke er »inderlig«, strider baade mod spredte Udtalelser som S. 41 n. 59. 102 og mod hele den anden Præ-

¹⁾ Den theologiske Partieaand. 1830. S. 1.

diken om Kristus som Verdens Lys og den femte om Kristi Opstandelse som hans Kirkes Glædesfest. Der er heller ingen Grund til at klage over Clausens »ringe Synderkendelse« og paastaa, at der ikke tales om Syndernes Forladelse (p. 227). Tværtimod hedder det, »at selv det Bedste i et Menneskes Liv bærer Syndens Mærke« (S. 173). I Prædikenen paa Almindelig Bods- og Bededag tales om »Syndens Magt, som fjerner Mennesket fra Gud« (S. 140), og det hedder: »Saaledes lyder da til Alle Christendommens Opfordring til Bod, og det er eet Sind, hvormed det sømmer os Alle at møde for Herrens Aasyn, det Sind, der fremtrænger sig i det ene dybe Suk: »Gud være mig Synder naadig!« (S. 148. Jfr. S. 165).

Hvad der mangler i Clausens »Festprædikener«, er ikke — som Dr. Larsen mener (p. 227) — »mange af Evangeliets dybeste Tanker«, men mange af den ortodokse Dogmatiks skarpeste Formuleringer. Her som flere andre Steder forveksler han Evangelietro og Dogmetro. P. 230 taler han om »en gold Kritik af saa fundamentale bibelske Lærepunkter som dem om Arvesynden og satisfactio vicaria«. Jeg vilde hellere tale om en i det væsentlige velbegrundet Kritik af den ortodokse Dogmatiks Opfattelse af disse Lærepunkter¹.

Ogsaa i Clausens »*Populaire Foredrag over Reformationen*« (1836) mener Dr. Larsen at kunne »iagttage en Forskydning i Balanceforholdet i Retning af det positive« (p. 230. 254)². Særlig fremhæves, at Clausen i 1825 »stadig havde fremhævet Calvin paa Luthers Bekostning«, men nu i 1836

¹) En særlig uheldig Formulering møder vi p. 226 L. 22—23 om »selve Prædikenens Proces: at føre fra en Forstaaelse af Jesu Tale og Ord til Evangelistens Forkyndelse af ham som Guds Søn«. Her maa man spørge: Har ikke Jesus forkyndt sig selv som Guds Søn, og skal Evangelistens Forkyndelse sættes over Jesu Ord?

²) Allerede N. M. Plums Ungdomsarbejde om H. N. Clausen. S. 33 mener at kunne spore »en Strømkæntring« i Clausens Foredrag over Reformationen. Ligesaa Oskar Andersen i »Teologisk Tidsskrift«. 1926. S. 197.

»for Alvor har faaet Øjnene opladt for Luthers virkelige Storhed« (p. 249). Denne Modsætning mellem 1825 og 1836 er konstrueret. Allerede i 1825 fremhævede Clausen »det sikre, skarptræffende practiske Blik, som er Sielen i Luthers Skrifter« (S. 533), og han siger: »at Luthers [liturgiske] Formularer have et afgjort Fortrin for Zwinglis og Calvins, vil ingen Upartisk nægte« (S. 732). Endnu flere Steder omtales Luther med særlig Anerkendelse (S. 304. 739. 754).

Paa den anden Side fremhæver han endnu i 1836 Calvins »sand aandelige Storhed i hans Forhold til Luther under Sacramentstriden« (S. 88). Og om Luther hedder det, at han ved »en saadan Forening af aandelige Gaver, som sædvanligviis udelukke hverandre indbyrdes . . . staar alene ogsaa blandt sine Samtidige, medens det derimod maa indrømmes, at hos de øvrige Reformatorer enkelte Fuldkommenheder træde renere og klarere frem, uden de Pletter eller de mørke Skygger, som stode i Luthers Billede« (S. 82). Som saadanne Pletter nævnes paa forskellige Steder i Foredragene »hans Mangel paa Billighed, Skaansomhed og Sømmelighed« i Striden med Sværmeraanderne, Sakramenterne og hans andre Modstandere (S. 43. 53. 77—79. 88). Det kan saaledes ikke godtgøres, at Clausen vurderede Luther og Calvin anderledes i 1836 end i 1825.

En Strømkæntring i teologisk Henseende kunde der snarere være Tale om at finde i »*Det Nye Testaments Hermeneutik*« (1840), fordi Clausen her ved Siden af den filologiske og den historiske Fortolkning vil opstille en særlig »*teologisk Fortolkning*«, som skal gaa ud fra Forudsætningen om Skriftens Guddommelighed og modsigelsesfri Enhed. »Den christelige Fortolker kan ikke andet end betragte baade de enkelte Dele af samme Forfatters Skrifter og de enkelte Bøger af forskellige Forfattere, forsaavidt som de angaae den evangeliske Histories og Læres Væsen, som *uadskillelig Eenhed*; og Modsigelse enten mod sig selv eller mod hverandre indbyrdes i noget Punkt, som væsentligt

angaaer den samme christelige Sandhed, vil han ikke kunne indrømme, fordi enhver saadan vilde, paa den ene eller anden Side, være Afvigelse fra denne Sandhed» (S. 71). Fortolkningen skal »støttes til Troen paa Skriftens Guddommelighed» (S. 74). Fortolkningens Forudsætning er Skriftens »aandelige Livskraft og organiske Eenhed» (S. 500. 511). Fortolkningen udgaar fra den kristelige Aabenbaringstro (S. 523).

Kravet om en saadan »teologisk Fortolkning« forekommer mig at være et oplagt Overgreb fra Dogmatikkens Side¹. Hvis Skriftfortolkningen skal være videnskabelig, maa den restløst følge de samme Love, som gælder for Fortolkningen af enhver anden Bog. Noget ganske andet er, at naar den sproglig-historisk-psykologiske Fortolkning af en Bibeltekst har løst sin egentlige Opgave, og man staar overfor det nye Spørgsmaal om vedkommende Teksts historiske Paalidelighed eller religiøse Værdi, da vil de forskellige personlige Forudsætninger gøre sig gældende, idet en kristen Forsker vil kunne anse noget for historisk muligt og religiøst værdifuldt, som en ikke-kristen Forsker vil bedømme anderledes. Dette angaar imidlertid ikke selve Fortolkningen, men dels Slutningen fra Kilde til Virkelighed, dels den personlige religiøse Vurdering. Denne Forskel har imidlertid hverken H. N. Clausen eller hans Biograf været klar over.

For øvrigt er der endnu i Clausens Hermeneutik udpræget kritiske, for ikke at sige rationaliserende Elementer, saaledes Antagelsen af *Akkommodation*, f. Eks. med Hensyn til Forestillingerne om Jesu Offerdød, Djævelens person-

¹) Ogsaa Professor *Fr. Torm* afviser i sin »Nyttestamentlig Hermeneutik«. ² 1938 en »dogmatisk Fortolkning«, 3: »enhver Fortolkning, som udøves ud fra en paa Forhaand fattet bestemt Grundanskuelse» (S. 237—238), og hævder, at »den rette Metode er den *forudsætningsløse* Fortolkning». Dette betyder — negativt — »at stræbe efter at undgaa ved Fortolkningen af en Tekst at medbringe eller at anvende Analogier, som er fremmedartede i Forhold til den Tekst, som skal fortolkes» (S. 36), og — positivt — »Villighed til at tillade Teksten at indvirke paa sig» (S. 241).

lige Tilværelse og Legemernes Opstandelse (S. 504—510), og af *ikke-historiske Bestanddele i det Nye Testamentes Beretninger*. Som Eksempler herpaa nævner han Bebudelses- og Fødselshistorien, Fortællingerne om Jesu Daab, om Engleaabenbarelsen og Dæmonuddrivelsen, om Forbandelsen af Figentræet o. a. (S. 522—527). Som Helhed betragtet kan derfor heller ikke Hermeneutikken siges at vise en Strøm-kæntring med Hensyn til Clausens teologiske Standpunkt¹.

Højdepunktet i H. N. Clausens teologiske Forfatterskab indtil 1848 er »*Udvikling af de christelige Hovedlærdomme*«, som han udgav i 1844 efter to Gange at have holdt Forelæsninger herom »for en talrig Kreds af Tilhørere af begge Kjøen«. Det Referat, som Dr. Larsen giver af dette Skrift (p. 337—353), trænger paa flere vigtige Punkter til at suppleres. Clausen skriver i Fortalen, at »den theologiske Videnskab maa i sin Indflydelse paa det religiøse og kirkelige Liv see sit høieste og sidste Formaal ... og det er derfor en naturlig Trang, der bringer den theologiske Videnskabs Lærer til, for sin egen Person at søge en Forbindelse knyttet med Menigheden, at føre Videnskabens Resultater ind i det større, modnere Liv« (S. IV). Disse Ord viser — ligesom hans Ønske om at prædike (p. 225) — den samme stærkt fremtrædende *praktisk-kirkelige Interesse*, som vi ogsaa møder hos Schleiermacher.

Endvidere fremhæver Fortalen, at den særlige Anledning til disse Foredrag er Hensynet til »den speculativ-theologiske Skole i Tyskland«. »Naar Speculationen fører os, ved Behandlingen af de religiøse Ideer, ud i Abstractionens

¹) Af Enkeltheder i dette Afsnit (p. 320—337) kan nævnes følgende. De p. 322⁷ anførte Steder giver ikke Hjemmel for den Inspirationslære, som Dr. Larsen tillægger Clausen, men hele Sætningen er ordret overtaget fra Plums H. N. Clausen S. 42. Fra samme Kilde (S. 52) har Dr. L. overtaget den Paastand (p. 335), at Kirkebegrebet i Virkeligheden er det bærende for Skriftprincippet hos Clausen. — p. 324 L. 14 f. n. vejledes — læs: vejleder. — p. 332 L. 7 Kultur — læs: Kultus. — p. 321 L. 8 og 7 f. n. læs: S. 1—86. S. 87—388. — p. 329²¹ læs: S. 464. — p. 331 L. 23 og 26: § 3. 1. 4 — læs: § 33. 31. 34.

lufttyndeste Regioner«, ser Clausen det derimod som sin Opgave »at føre disse Resultater, til hvilke man synes at være dreven frem ved Dialektikens strengeste Nødvendighed, prøvende tilbage til den religiøse Bevidsthed . . . Den sindrigste Tanke-Combination, den mest overraskende Slutnings-Række bliver paa Theologiens Enemærker uden Betydning, dersom det religiøse Gemyt ikke vedkjender sig den« (S. V—VI). Denne Fremhævelse af »den religiøse Bevidsthed« (der »udgjør Grundvæsenet i den menneskelige Natur«. S. 335, jfr. S. 387) eller »det religiøse Gemyt« er ganske i *Schleiermachers Aand*, og det samme gælder Slutningsordene i Fortalen om »det Uundgaaelige og det Gavn- lige i religiøse Forskjelligheder saavelsom om den aandelige Eenhed, der kan ligge til Grund selv for store Forskjelligheder. Til denne grundchristelige Eenhed har jeg stræbt at føre enhver Undersøgelse tilbage«¹.

I Schleiermachers Aand er ogsaa de Ord, hvormed selve Skriftet begynder: »Naar Christendom, christelig Religion, christelig Kirke nævnes i en christelig Forsamling, da er her ved nævnet noget Andet, noget Større og Høiere end en Lære, en Bekjendelse, et Samfund, der er tilstede udenfor os, og som ydre Gjenstand stiller sig hen for os til Betragtning. Vi vises ved disse Navne tilbage i vort eget Inderste; thi finde vi ikke her Christentro og Christenhaab som Grundlag for vor aandelige Tilværelse, som Støttepunkt og Kilde for enhver aandelig Livsyttning?«².

I Schleiermachers Aand er ogsaa *Betragtningen af det*

¹) S. VIII. Saaledes gælder det om Skriften (S. 116), »at den ene Sandhed saaledes er kommen til os i en Forskjellighed af Former, hvor Forskjelligheden selv paanøder os den Formaning, at vi ikke »ynkeligt hængende os i Ordene, skulle mene, at Sandheden er bunden til Bogstav-Tødler« (Augustin). Jfr. S. 429—430: »Vi skulle betænke, at Eenhed i Tro ikke er Eenshed i Forestilling og Mening, Eenhed i Livsretning ikke Eenshed i Handlemaade, Eenhed i Gudsdyrkelse ikke Eenshed i enkelte Skikke, at overhovedet Eensformighed ikke er Eenhed«.

²) S. 1. Jfr. S. 85. 93 om Kristendommen som Udtryk for Mennekets religiøse Bevidsthed.

*Gamle Testamente*¹ og Synet paa *Underne*. Ligesom i Clausens »Critik af Underbegrebet« fra 1821 afvises det, »at det Underfulde skal ligge udenfor Naturkræfternes Raaderum, altsaa skal tænkes bevirket ved en umiddelbar Indgriben af Guds Haand, der for en Tidlang sætter Naturen, det hele Indbegreb af Kræfter, der virke efter engang bestaaende Love, i Stilstand«². En egentlig Definition af Underet giver Clausen ikke. Nærmest en Definition kommer Udtrykket S. 72: »Det, som i fysisk Henseende er uforklarligt, viser sig i aandelig Henseende som Aabenbarelse af Helligheds og Kjærligheds Lov«.

Dr. Larsen burde ogsaa have omtalt Clausens stærke Fremhævelse af, at *Kristendommen ikke alene er blevet forberedt ved Jødedommen, men ogsaa ved de hedenske Religioner*³. Men heraf »følger ingenlunde — hvad der kun

¹) Det Nye Testamente er »de Christnes Bibel i nærmere og egentlig Betydning«. Det Gamle Testaments Ord maa bedømmes derefter (S. 114). Derfor er det urigtigt, at Bibelselskaberne kun vil udgive det Gamle Testamente som Helhed, og ikke i Udtog (S. 36—37).

²) S. 64. Jfr. S. 23—24: »Det er vilkaarligt at danne sig et saadant Begreb om et Overnaturligt og Overfornuftigt, at det skulde være eenstydigt med det Unaturlige og Fornuftstridige«.

³) »Hvorledes kan det bestaae med den christelige Anskuelse, at Gud skulde have unddraget sit Væsens Aabenbarelse for Jordens Folk udenfor hine Grændser [Jødedommens], og dermed givet dem uundgaaeligt til Priis for Vildfarelsens og Syndens Magt?« »Mange Bestanddele baade af den persiske Religionslære og af den græske Philosophie gik over i den jødiske Religion og Cultus, og det er for en Del netop saadanne, af hedenske og jødiske Bestanddele sammensatte, Forestillinger, der staae den christelige Sandhed nærmest. Navnlig er det fra de hedenske Religioner, at et levende Udødelighedshaab, Troen paa en Fortsættelse hinsides af et bevidst, personligt Liv, paa en hinsidig Gjengjeldelses-Tilstand er gaaet over til det jødiske Folk. Saaledes staaer den senere Jødedom netop som det historiske Mellemlid, der har forbundet Hedenskab med Christendom« (S. 40—42). Vistnok maa den jødiske Religion betragtes som en Aabenbaring fra Gud; men det samme gælder de andre Religioner. »Mænd som Zoroaster, Confutsee, Sokrates maa erkjendes som det Guddommeliges Aabenbarere og Forkyndere paa Jorden« (S. 74—75).

vilde være en ny Overdrivelse — at Hedenskabet skulde staa i samme religiøse Forhold til Christendommen som Jødedommen«. »Saaledes samler da den hele Betragtning af Christendommen som historisk Religion sig i Begrebet om en aandelig Forberedelse af Menneskeslægten, i hvilken de ældre Religioner have hver sin Andeel til Tid og Sted, men saaledes, at den jødiske Religion udskiller sig af det store Antal som det historisk nærmeste og det vigtigste Middel, hvorved Evangeliets Sandhed er bleven indledet, dets Indførelse i Verden befordret, dets Virksomhed ogsaa i de følgende Tider understøttet¹. — Det er let at se Forbindelsen — baade Ligheden og Forskellen — mellem Clausens Opfattelse og *Schleiermachers*².

Om *Skriften* hedder det, at den har en menneskelig, ufuldkommen Side foruden den guddommelige (S. 125—127); men »heri bestaaer Skriftens Fuldkommenhed, som vi ikke kunne opgive, fordi Troen paa den er uadskillelig fra Troen paa den christelige Aabenbaring: at den saaledes er i Stand til at fortsætte Jesu lærende og levende Virksomhed, at reen, fuldstændig og frugtbar Sandhed om Jesu Lære og Liv, om Evangeliets Væsen, Indhold og Kraft ved den er tilgængelig for Alle og sikkert for alle Tider« (S. 132).

Angelologi og Dæmonologi behandles paa samme Maade som i Clausens tidligere Skrifter, det vil sige ligesom hos *Schleiermacher*, og Fremstillingen ender (S. 235) med et Citat af »Der christliche Glaube«. I. S. 238: »Eftersom Det, hvorfra vi skulle forløses, bliver det Selvsamme, hvad enten der gives en Djævel eller ei, og Maaden, hvorpaa vi skulle

¹) S. 42—43. 47—48. S. 275 hedder det om den historiske Aabenbaring: »Vi sammenfatte herunder ogsaa de ufuldkomne Former indtil Sandhedens Fuldendelse i Christendommen«. S. 352: »den religiøse og sædelige Forberedelse for Christendommen, der var givet i de østerlandske Religioner, i den jødiske Lov og Lære, i den græske Philosophie«.

²) »Der christliche Glaube«. § 12: »Das Christenthum steht zwar in einem besondern geschichtlichen Zusammenhange mit dem Judenthum; was aber sein geschichtliches Dasein und seine Abzwekkung betrifft, so verhält es sich zu Judenthum und Heidenthum gleich«.

forløses, ligeledes bliver den samme: saa er Spørgsmaalet om Djævelens Tilværelse aldeles ikke noget christelig theologisk Spørgsmaal.

I samme Aand betegnes Fortællingen i første Mosebog om Menneskets Skabelse i Guds Billede som en Myte, »en Opfattelse i sandelig, historisk Form af Det, der ligger ud over al Tid og al Historie«, nemlig Ideen om Menneskets Slægtskab med Gud (S. 244. 238).

Schleiermachers Paavirkning mærkes ogsaa, naar *Syndens* Væsen bestemmes som »Sandselighedens Overvægt« (S. 279. 343), »den overveiende Hang til at følge Sandseligheden imod Fornuften« (S. 296). Ligeledes i *Kristologien*, naar det hedder, at »Christus selv er Middelpunktet af den guddommelige Aabenbarings- og Forløsnings-Anstalt« (S. 299. 317), at Jesu syndfri Fuldkommenhed er »Middelpunktet i den christelige Tro« (S. 314), medens Fortællingerne om hans underfulde Fødsel ikke betragtes som historiske i egentlig Forstand (S. 309—312). Ligesom Schleiermacher behandler Clausen *Jesu Forløsergerning* forud for hans Forsonergerning, og *Forsoningslæren* er den samme som hos Schleiermacher: »Ikke er Gud først bleven forsonet ved Christus, men Gud har i Christus aabenbaret sig, er i Christus fremtraadt som den Forsonede, den Barmhjertige og den Naadefulde; og ikke i Gud, men i Menneskene og for Menneskene er Forsoningen ved Christus bleven til Virkelighed« (S. 374. 372). »Forsoningen opfattes som udgaaet fra Gud, som fuldbyrdet ved Christus, i Menneskene« (S. 379).

Problemet om Forholdet mellem *Naade og Frihed* søger han — med udtrykkelig Henviisning til *Schleiermacher*¹ — at løse ved at kombinere Prædestinationen med Apokatastasis: »Tænke vi os Evangeliet fortsættende sin Virksomhed gennem de forskellige Afsnit af Tilværelsen, ligesom igjennem de forskellige Afsnit af det jordiske Liv: da

¹) »Ueber die Lehre von der Erwählung« i Theol. Zeitschrift, hrsgb. von Schleiermacher, de Wette und Lücke. 1819. (Werke. I, 2. 1836. S. 393—484). Der christliche Glaube. II. § 117—120.

svinder den frygtelige Modsætning af Udvalgte og Forskudte, Benaadede og Fordømte ind til en Forskjellighed — tilvisse virkelig, stor og betydningsfuld, men dog altid en Modsætning, der kan opløses — af Dem, der i et tidligere, og Dem, der i et senere Tidspunkt blive grebne af Sandhedens Magt. Enhver Deling i den guddommelige Villie er saaledes udelukket: som almægtig Naade omfatter den Alle, og virker hvad den vil i det hele Omfang. Den modstræbende Villie fra Menneskets Side bliver kun at tænke som forbigaaende, lidt efter lidt forsvindende« (S. 421. Jfr. S. 423).

Afsnittet om »*Den kirkelige Cultus*« (S. 454—477), der slet ikke nævnes i Dr. Larsens Referat, er et nyt Vidnesbyrd om Clausens varme Interesse og fine Forstaaelse for denne Side af Kristendommen. Med Styrke fremhæves, at Kristendommen er »Ordets Religion« (S. 463. 98); men det tilføjes, at »den protestantiske Cultus kan ikke frikjendes for en Overvurdering af Ordet, en Miskjendelse af dets Trang til at understøttes ved det Skjønnes og Høitideliges Magt, som umiddelbart tiltaler Sjelen, og som, hvor det gjøres fornødent, kan bøde paa Ordets Mangler« (S. 481)¹.

¹) Interessant er Clausens Stilling til den katolske *Helgenpaakaldelse* (S. 464—467). Naturligvis forkaster han denne; men han fremhæver, at det, at den fuldstændig er bortfaldet i den protestantiske Kirke, har været »til ikke ringe Afbræk for det kirkelige Samfundsliv. Medens Bevidstheden om en kirkelig Oldtid, Ihukommelse af Kirkens Lærere, Udbredere og Martyrer vedligeholdes frisk og levende i den katholske Kirke, medens Billede og Historie af Kirkens Heroer, og igjennem den Billedet af Kirkens historiske Liv i alle Tidsaldere, træder Folket allevegne imøde, deres Virksomhed og Bedrifter ere det vel bekjendte: er det derimod i den protestantiske Kirke, som om den hele Række af Aarhundreder imellem Apostlene og Reformatorerne var udslettet eller agtedes den uvedkommende. Men til hvor fattig en Tilværelse har vor Kirke ikke derved draget sig tilbage! hvilken Rigdom af skønne og frugtbare Livsbilleder har den ikke hermed bortkastet! paa hvilket Middel har den ikke givet Afkald til at vække og nære en kirkelig Almeenaand!»

Et andet Vidnesbyrd om Clausens Retfærdighedsfølelse er, at han

De af Kristus indstiftede *Sakramenter*, Daab og Nadver, maa betragtes som »et synligt Ord«; de »virker det Samme som Ordet, ikkun ved andet Middel og ad anden Veie« (S. 487). »I Sacramentet træder Christus selv frem som handlende Subject« (S. 488). At Clausens egen, ret vage Lære om Daab og Nadver ikke er ortodoks, fremhæver Dr. Larsen med Rette (p. 348). Det samme gælder *Eskatologien*¹, hvor han ligesom *Schleiermacher* hævder Apokatastasis — ud fra Troen paa Gud som almægtig Kærlighed (S. 530).

Endelig er det ogsaa i Tilslutning til *Schleiermacher*, at *Treenigheden* behandles som allersidste Afsnit af »De christelige Hovedlærdomme«. Som det væsentlige i denne Lære betragtes Treheden i Guds Aabenbaring som Skaber, Frelser og Helliggører (S. 553) — »en Løsning, der ligesom *Schleiermachers* maa betegnes som Sabellianisme« (p. 349).

Paa adskillige Punkter kommer Clausen i dette Skrift den kirkelige Tradition nærmere end i »Catholicismen og Protestantismen«. Men det vil fremgaa af det foranstaaende Referat, at Arven baade fra den kritiske Bibelforskning og fra *Schleiermachers* Teologi er saa fremtrædende, at det er med Urette, at Dr. Larsen ogsaa her mener at kunne konstatere en »Strømkæntring« (p. 349—351), »et Svælg, der nu skiller Clausen fra det Standpunkt, han havde indtaget i 1825« (p. 347)².

under Omtalen af Sangen ved Gudstjenesten udtrykkelig nævner, at »i *Grundtvigs* Sangværk findes et stort Antal af den gamle græske og latinske Kirkes Psalmevers frit bearbejdet« (S. 470 Anm.).

¹) Ogsaa paa dette Punkt overdriver Dr. Larsen Forskellen mellem Clausens Opfattelse i 1825 og 1844. Paa den ene Side er det ikke rigtigt, at han i 1825 ikke har andet at sige om den tilkommende Verden end, at den maa forblive et »terra incognita« (se ovenfor S. 308). Paa den anden Side betoner han endnu i 1844, at Evangeliet ikke har »Svar tilrede paa alle de Spørgsmaal, som Mennesket kunde ønske besvarede angaaende denne Fuldendelses Beskaffenhed« (S. 515).

²) Jeg kan heller ikke se det berettigede i den Paastand (p. 339), at den Karakteristik, som Clausen nu i 1844 giver af Rationalismen (Ud-

Derimod er det naturligtvis rigtigt, at Clausens Teologi er »en selvstændig dansk Parallel til den tyske Mæglingsteologi, der efter Rationalismens Nederlag i 1830erne og 40erne tog Føringen inden for den tyske Protestantisme« (p. 351). Netop derfor havde det været ønskeligt, at Forf. ikke var gaaet udenom den interessante, men ogsaa vanskelige Opgave: en nærmere Sammenligning mellem det teologiske Standpunkt i Clausens »Udvikling af de christelige Hovedlærdomme« og *Twistens, C. I. Nitzsch'* og *Hases* Dogmatikker, af hvilke de to første repræsenterer den mere konservative Fløj af Schleiermachers Disciple, medens den tredie indtager et mere kritisk, liberalt Standpunkt.

Selv om Clausens Skrift ikke sjældent skuffer ved manglende dogmatisk Præcision, indeholder det dog saa mange træffende Bemærkninger og giver i en smuk og overskuelig Form en saa fyldig historisk Orientering, at det maa have været af stor Værdi for oplyste, ikke-teologiske Tilhørere og Læsere. Allerede Aaret efter (1845) var der da ogsaa Brug for en ny Udgave¹. —

vikling af de christelige Hovedlærdomme. S. 88. 371), er en anden og »langt mere kirkehistorisk sand end den, han i 1829 afgav under Kirkekampens Tryk«. Se ovenfor S. 314—320.

En Undersøgelse af, hvorvidt der *efter 1848* kan paavises en saadan »Strømkæntring« i Clausens Teologi, ligger udenfor Disputatsens — og dermed udenfor denne Afhandlings — Ramme. Jeg vil derfor nøjes med ogsaa paa dette Punkt at advare mod en ukritisk Overtagelse af den traditionelle Strømkæntringsteori.

¹) Af Interesse er her følgende Ændringer. Udtrykket »Christus-Ideen« (1S. 315) er nu rettet til »Christi Personlighed« (2S. 331). Afsnittet om »Guds Væsen og Egenskaber« har faaet en Tilføjelse (S. 182—183), der synes at tage et Forbehold overfor Schleiermachers Opfattelse: »Hvor det religiøse Liv bliver eensidigt ført hen til en eller anden enkelt Deel af den aandelige Virken — til Tænkningen over de guddommelige Tings Væsen, eller til Følelsens indesluttede Fromheds-Liv eller til Villiens udadvendte Stræben ... der kunne vi ikke andet end finde et Sidespor indslaaet, som, jo længere det forfølges, vil føre desto længere bort fra den sande christelige Retning«. — En anden Tilføjelse (S. 520—521) benægter den kirkelige Øvrigheds Ret til at tvinge baptistiske Forældre til at lade deres Børn døbe.

Pladsen tillader ikke en nærmere Omtale af Clausens andre Skrifter og Afhandlinger fra det samme Tidsrum (1826—48). Alene i »Maanedsskrift for Litteratur« udgav han i Aarene 1829—38 ikke mindre end 28 Afhandlinger. De vigtigste af disse har Dr. Larsen omtalt i forskellige Sammenhænge. Men en enkelt, meget karakteristisk, kunde der yderligere have været Grund til at gaa ind paa, nemlig Clausens Anmeldelse af P. A. Fengers Udgave af *Kingos* Psalmer og aandelige Sange. 1827¹.

Da Fenger i sin Fortale erklærer, at hans Formaal ikke er æstetisk eller historisk, men opbyggeligt (»at levere danske Christne et Bidrag til den huuslige Andagts Befordring«), rejser Clausen det Spørgsmaal: »Om de Kingoske Psalmer og aandelige Sange, for i vore Tider at tjene til sand christelig Opbyggelsesbog, burde udgives i aldeles uforandret Skikkelse og aldeles fuldstændig Samling«. Han aftrykker forskellige Steder, hvor Kingo i stærke, til Dels platte Udtryk gengiver den ortodokse Opfattelse af Guds Vrede, Djævelen, Kristi stedfortrædende Straflidelse og Menneskets fuldstændige Fordærvelse ved Synden (S. 21—24), og udtaler, at saadanne »vrang Forestillinger og uheldige Yttringer« burde have tilskyndet Udgiveren til »ved enkelte Smaaforandringer og endnu mere ved Udeladelser og Udvalg at lette og befordre den opbyggelige Læsning« (S. 28) — tilmed i »en Tid, hvor saamange forenede Kræfter arbeide paa at gjøre Fornuftens Evne og Brug mistænkt og at trænge det tændte Lys tilbage, medens de fordomsfuldeste religieuse Forestillinger finde Forsvarere og indprentes Folket i Tale og Skrift« (S. 29, jfr. S. 37: »Sværmeriet og Overtroen tæller i vore Dage atter ivrige Talsmænd«). »Enhver fornuftig Christen maa protestere imod, at den blinde Auctoritets-Tro uden Rod og Grund i Menneskets Indre udgives for den sande, den christelig eenfoldige Tro, med hvilken den ikke har mere Lighed end Dumhed

¹) Maanedsskrift for Litteratur. I. 1829. S. 19—39.

med Ærlighed» (S. 27). *Den Evangelisk-Christelige Psalmebog* har vel unægtelige Mangler, særlig »Mangel paa poetisk, opløftende Aand, hjertegribende, begeistrende Kraft» (S. 33); men den har det Fortrin for den Kingoske, at den overholder Grændsen mellem Tro og Lære, Religion og Theologi¹.

Betegnende for Clausens Uvilje mod enhver teologisk Ensidighed er en Anmeldelse af 11 Stridsskrifter fra den »sydvestsjællandske Fejde« 1833, hvis vigtigste Stridsmænd var fra ortodoks Side Pastor *P. A. Fenger* i Slotsbjergby og fra rationalistisk Side Pastor *Hans Bastholm* i Slagelse². Fra den ene Side fremhævede man Troen og Jesus som Frelseren, fra den anden Dyden og Jesus som Læreren. Clausens Standpunkt³ er, at hver af de stridende Parter fremfører en Sandhed, men ikke Sandheden, som først fremkommer, naar begge Sider af Sagen forenes. Mest vender han sig dog mod den ortodokse Ensidighed.

Under Omtalen af Studenternes Bedømmelse af Professor Clausen savner jeg følgende Udtalelse af *D. G. Mon-*

¹) »Skal nemlig Psalmebogen efter sin Bestemmelse være det almindelige Udtryk for Andagten, som besjæler den forsamlede Menighed og bringer den til at udsynge sin Tak og Priis og Bøn, da er det ogsaa den første og væsentlige Fordring, at den skal være Udtryk af en Tro, som kan antages at være Menighedens fælleds Eiendom, og dette opnaaes kun, naar den, frigjort fra Skolesystemets Skruebaand, bevæger sig inden Evangeliets hellige Grændser, af dens rene, simple Lære henter sin Kraft til at opklare, styrke, røre, begeistre, og saaledes ved sit Exempel antyder, at den kirkelige Virksomhed staaer over Modsætningerne, der udenfor Kirken dele den theologiske Verden«. »Ogsaa derved har den værdige Biskop *Balle*, hvem den danske Kirke skylder en Psalmebog, som alle synge uden Anstød og de Fleste til Opbyggelse, sat sin ægte evangeliske Character et Mindesmærke, idet han vidste at skjelne sit eget theologiske System fra den almindelige christelige Tro, og fandt sig, som Medlem af Kirken, opbygget ved Psalmer, der ikke kunde fyldestgøre ham som Dogmatiker». (S. 34—35).

²) Helveg II.² S. 561—570. L. Koch S. 114—116. Fr. Barfod: *P. A. Fenger*. 1858. S. 33—40.

³) *Maanedsskrift for Litteratur*. IX. 1833. S. 427—454.

rad kort efter Clausens Død: »Han havde en sjelden reen og ædel Character, maaske med en lille Tilsætning af Selvtfredshed; under et temmelig koldt og afmaalt ydre Væsen glødede Hjertet af Kjærlighed til Fædrelandet, det danske Sprog, Sønderjylland. Der var stor Klarhed i hans Tanker, men de marscherede lige ud af Landeveien som vel dreserede Soldater. Til Nød kunde han finde sig i, at Andres Tanker gjorde Krumspring, naar de holdt sig til Jorden. I det jævnt Forstandige laa hans store Styrke. Det høie og dybe maatte iføre sig det jævnt forstandiges Dragt for at tiltale ham. Fred være med den ædle Sjæl!«¹.

En anden af Studenterne fra denne Periode, *C. J. Brandt*, har i sin Nekrolog over sin gamle Lærer² vist, indtil hvilken Grænse en forstandig og kyndig Discipel af Grundtvig kunde anerkende Clausens Betydning: »Han var ingenlunde som hans Fader, Stiftsprovsten ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, afgjort Rationalist af den gamle Skole, men meget mere paavirket af Schleiermacher, allerede da han optraadte som ung Forfatter af det omfattende og lærde Værk om »Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«; men hans Lærebygning hvilede dog paa den kristelig uholdbare Grundsætning: at det ikke er den historisk overleverede Kristentro, der tør gjælde som saadan, men hvad den menneskelige Kløgt, med fornøden Lærdom, kan faa ud af de hellige Skrifter. Det var mod denne Skrifttheologi, Grundtvig skarpt optraadte i »Kirkens Gjenmæle«. 1825«.

»Hvad der udmærkede ham, var Klarhed og Fasthed i Tanke og i Karakter, og er disse Gaver end ikke tilstrækkelige til at danne en fremragende kristelig Teolog, saa gjorde de sig gjældende paa andre Livets Omraader, hvor den varme Fædrelandsven vandt fortjent Anseelse, og der er ingen Tvivl om, at hans Navn vil i lange Tider mindes og tælles med blandt de højt begavede Mænd, der i den første

¹) Politiske Breve. 9—13. 1877 S. 14.

²) Dansk Kirketidende. 1877. Nr. 14. Sp. 225.

Halvdel af det nittende Aarhundrede var Førere for vor borgerlige Udvikling«.

P. 328 hedder det, at *Vulgærrationalismen* »ved 1830ernes Begyndelse i Tyskland havde faaet sit endelige Dødsstød, navnlig fra Kirkehistorikeren *Karl v. Hase*«¹. Da Rationalismen jo er et af Dr. Larsen atter og atter anvendt Grundbegreb, forekommer det mig, at han burde have nævnet den tredobbelte Indvending, som Hase gør gældende mod Rationalismen: »Den miskender Kristendommens historiske Betydning, forfladiger det religiøse Livs Inderlighed og savner Videnskabens filosofiske Alvor« (S. 58). Dertil svarer, at tre Forhold har ført den nye Tid bort fra denne Rationalisme: (1.) Der er vaagnet en historisk Forstaaelse for Fortiden, som gør, at man ikke mere finder Kirkens gamle Dogmer saa meningsløse og overtroiske som Rationalisterne, men anerkender de religiøse Ideer, som ligger til Grund for dem (S. 62—63). — (2.) Der er vaagnet en religiøs Inderlighed, som atter lader det af Rationalisterne miskendte Følelsesliv komme til sin Ret (S. 65—66). — (3.) Videnskaben indvender, at Rationalismen mangler videnskabelig Kraft og Skarphed. Den har ikke godtgjort Rigtigheden af sin øverste Grundsætning, at Fornuften er den højeste Dommer paa det religiøse Omraade. Ved »Fornuften« forstaaer den »den sunde Menneskeforstand«; men hvad denne antager, skifter til forskellige Tider. Den staaer ikke over Videnskaben, men er afhængig af denne (S. 66—71. 330—346).

I *Litteraturhenvisningerne* savner man ved Omtalen af Augustins bekendte, misforstaaelige Udtalelse: »Ego vero evangelio non crederem, nisi me catholicae ecclesiae commoveret auctoritas« (p. 207—208) Professor Nørregaards Afhandling i »Svensk Teologisk Kvartalskrift«. X. 1934. S. 322—326. — Om den unge Goldschmidts Sammenstød med

¹) Hases »Theologische Streitschriften«. I—III. 1834—37 er aftrykt i hans »Gesammelte Werke«. VIII, 1. 1892. S. 35—414, som ovenfor anføres.

Professor Clausen (p. 311¹⁷) se Hans Kyrre: M. Goldschmidt. I. 1919. S. 42—44. — Om Clausens yngre Kolleger, Fogtmann, Engelstoft, C. E. Scharling og Hermansen havde det været rimeligt at henvise til 2. Udgave af »Dansk Biografisk Leksikon«, ligesom ved A. F. Beck, Brøchner og Magnus Eiriksson (p. 266). Det burde ogsaa have været nævnet, at Grundtvigs »Om Daabspagten« (p. 219) er aftrykt i hans »Udvalgte Skrifter« ved Begtrup. V. S. 366—375, og hans »Frisprog« (p. 355) i VIII. S. 209—298. *Mynsters* Tale over Hohlenberg (p. 192) er optaget i hans »Kirkelige Leiligheds-Taler«. II. 1854. S. 380—383, *Clausens* varmt følte Afskedsord i hans »Taler«. 1848. S. 147—149 og i »Fædrelandske Forhold og Anliggender« S. 763—766. Artiklerne i »Kjøbenhavnsposten« 1834 om liturgiske Forbedringer (p. 223) er aftrykt i »Kirkelige Forhold og Anliggender«. S. 320—344 — om Jubelaaret 1836 i »Dansk Ugeskrift« (p. 247—248) ib. S. 3—29 — Anmeldelsen af Grundtvigs »Frisprog« (p. 358) ib. S. 357—373 — p. 358¹⁹ ib. S. 389—413. P. 257—258 kunde det have været nævnet, at allerede 1836 bragte Clausens »Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur« en Oversættelse af de vigtigste Afsnit af Strauss' »Das Leben Jesu« samt af Neanders og Ullmanns Bedømmelser af dette Skrift¹.

VI

Godt en Fjerdedel af det foreliggende Værk (p. 231—244. 273—306. 364—429) handler om Clausens *politiske og nationale Virksomhed*: hans Kamp for politisk *Frihed* og

¹) Ogsaa i dette Afsnit er der mange »Trykfejl«. p. 197⁴ læs: Søren Kierkegaards Papirer. I. 1909. C. 19. A 29. — p. 203 L. 6 Lærestilling — læs: Lærerstilling. — p. 203²⁷ S. 81 — læs: S. 85. — p. 205 Anm. sidste Linie læs: 10. R. II. S. 176. 178. — p. 235¹⁴ læs: Breve fra J. P. Mynster. S. 155. — p. 249 Anm. L. 2: 10. R. II, 182 — læs: 10. R. II, 176. — p. 265 L. 1 heller — læs: heller ikke. — p. 319 L. 3 læs: 1829 og Glauchau. — p. 337¹ S. 111 — læs: S. III. — p. 343 L. 9 vinder — læs: vidner.

Pressefrihed, for det danske Sprogs og den danske Nationalitets Ret i Sønderjylland, hans Deltagelse i den skandinaviske Bevægelse og hans Virksomhed for *Kunsten* i København (Udsmykningen af Universitetets Forhal og af Frue Kirke samt Oprettelsen af Thorvaldsens Museum).

De primære Kilder er Clausens i »Stændertidende« aftrykte Taler i Stænderforsamlingen i Roskilde, hans Artikler og Afhandlinger i »Maanedsskrift for Litteratur«, »Dansk Ugeskrift«, »Dansk Folkeblad« og »Fædrelandet« — hvoraf et fyldigt Udvalg er udgivet efter hans Død under Titlen »Fædrelandske Forhold og Anliggender«. 1881. 788 S. — endvidere hans Udtalelser i Selvbiografien og i Mindeskrifterne om Chr. Paulsen og J. F. Schouw.

Desuden har Dr. Larsen flittigt benyttet den nyere trykte Litteratur, særlig *Hans Jensens* »De danske Stænderforsamlingers Historie«, *P. Lauridsens* »Da Sønderjylland vaagnede« og *K. Fabricius'* Fremstilling i »Sønderjyllands Historie«. IV.

Saa vidt jeg kan se, har Forf. ikke i disse Afsnit givet noget væsentligt nyt; men han har om Clausen som Midtpunkt samlet et stort og spredt Stof til en forstandig, klar og overskuelig Fremstilling. Her, hvor han ikke er hemmet af sin ortodokse Teologi, kan han ogsaa udtale sig med Sympati og Beundring for Clausens Personlighed. »Nationalitetsspørgsmaalet skulde blive hans store politiske Kærlighed, som han blev tro lige til sin Død. Kunde han paa mange Maader i sin offentlige Fremtræden virke kølig og reserveret, saa var han nu blevet grebet af en Sag, der mange Gange skulde løse den bundne Varme i hans trofaste Hjerte« (p. 289). »Hverken Kongegunst eller Folkestemning kunde holde ham tilbage fra at følge og udtale, hvad der var hans Overbevisning og hans Samvittigheds Bud, og med Hovedet koldt, men Hjertet varmt arbejdede han utrætteligt for at realisere, hvad der saaledes for ham var blevet det rette og sande« (p. 423). »Hvor den personlige Frihed var truet, dér kunde man altid være sikker

paa at træffe Clausen som dens Forsvarer« (p. 405). Karakteristisk er saaledes en Artikel fra 1835, hvor han rejser det Spørgsmaal: »Hvad hører der til at være en liberal Mand?« og svarer, at Navnet *liberal* »ikke betyder nogen udvortes Virksomhed, men en indvortes Sindsstemning«, hvis Grundvold er Kærlighed til Sandhed og Frihed, baade politisk, kirkelig, borgerlig og videnskabelig Frihed. »Det er aldeles i sin Orden, naar den, der i Religionens Anliggender skyer selvstændig Tænken og Gransken og vil have sig selv og andre bunden til Kirkelærens Bogstav, ogsaa indskrænker sin politiske Trosbekendelse til den ene Artikel: at tage al selvvirksom Tanke fangen under Lydighedens Aag. Men paa samme Maade maa da ogsaa Den, der finder Aandens Underkuelse i eet Forhold unaturligt og fordærveligt, arbejde den imod i alle Forhold«¹.

Dr. Larsen fremhæver da ogsaa med Rette *den nære Forbindelse mellem Clausens Teologi og hans Politik*: »Clausen betragtede sin politisk liberale Virksomhed som en konsekvent Videreførelse af sin Kamp for kirkelig og teologisk Frihed. Kristendom og Politik var for ham ikke hinanden modsatte Størrelser, men den første skulde, saadan som han forstod den, gennemsyre den anden med sine Tanker« (p. 253. Jfr. p. 240). »Ligesom han i Teologien er Mellemstandpunktets Mand, saaledes er han ogsaa i Politikken en Modstander af alle Yderligheder, de være sig i absolutistisk eller radikal Retning« (p. 283).

Dr. Larsen skriver p. 243, at »hele hans offentlige Virksomhed blev mere statsborgerlig end egentlig politisk. Han var liberal, men aldeles ikke Demokrat i den Forstand, at han kunde tænke sig Indførelsen af nogen almindelig Valgret. Ligesom han paa det kirkelige Omraade var Aandsaristokraten, saaledes var han det ogsaa paa det borgerlige. Virkelige Mennesker var efter hans Opfattelse kun de dannede og oplyste Medborgere. Lehmanns Ord,

¹) »Dansk Folkeblad«. 1835. Nr. 9—10. Anført p. 280—281.

at »den danske Nations Kerne bestaar af en oplyst og agtværdig Middelstand«, og at Embedsmændenes Klasse her i Kraft af sin Uddannelse er i Besiddelse af et »aandeligt Supremati«, er som talt ud af hans Hjerte«. — Dette er vist i det væsentlige rigtigt; kun maa det tilføjes, at Forf. ikke giver nogen Hjemmel for den udfordrende Sætning, at »virkelige Mennesker var efter hans Opfattelse kun de dannede og oplyste Medborgere«, og han korrigerer den selv ved sin senere Omtale (p. 280—281) af den Iver, hvormed Clausen i Stænderforsamlingen 1842 tog sig af Husmændenes Sag¹. »Clausens positivt sociale Holdning i Husmandssagen tjener ham i allerhøjeste Grad til Ære. Her er Tale om en kristelig social Forstaaelse, der ikke gav den noget efter, som Martensen senere viste overfor Arbejderbevægelsens berettigede Krav«².

Clausens Tidsskriftsartikler indeholder mange interessante Udtalelser, hvoraf der f. Eks. kunde have været Grund til at medtage følgende: »Journalisten, som daglig skal bespise et læsehungrigt Publikum uden altid at kunne selv med den bedste Vilje komme Sandheden — eller dog den hele fuldstændige Sandhed — paa Spor, har fremfor nogen Forfatter Fordring paa Overbærelse; kun til hans Sandhedskjærlighed, hans Bestræbelse for at give Sandheden i alle Forhold dens Ret, bør Fordringerne være strenge«. At »Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug« omfatter baade konservative og radikale Elementer, betragter han som en Fordel. »Der er ikke mange Lærdomme, der erhverves tidligere i Livet end den, at den oplussende Begjæstring, den selvtillidsfulde Iver trænger til at have Erfarenhed, Maadehold og Besindighed ved sin Side; men det maa heller ikke overses, at Maadeholdets Dyder have deres største Værd ved at virke dannende og ledende ind paa

¹) Det indbragte ham ogsaa en varm Paaskønnelse i I. A. Hansens »Almuevennen«. 1842. Nr. 46.

²) p. 384. Dr. Larsen skriver »Kaar«; men det maa være en Skrive- eller Trykkefejl for »Krav«.

det fyrigt overstrømmende Liv. Og mindst burde man glemme at skjønne paa Ytringer af et saadant Liv — selv om det nu og da driver vilde Skud — i en Nation, hvor Entusiasmen hører til de sjældnere Naadegaver, og de roligere Egenskaber spille en Hovedrolle i National-Karakteren, som ofte bringer den nær Flegmaets Grænser¹. »Det er jo dog den evige Verdenslov, at Menneskets Kraft skal uddannes gennem Modsætninger og i Strid«².

At Clausen havde mere virkelig Forstaaelse for politiske Realiteter, end f. Eks. A. D. Jørgensen³ tillægger ham, fremgaar af en Udtalelse som denne i Stænderforsamlingen 1842: »Her er det i Sandhed ikke nok uophørligt at gentage Ønsker, Begjæringer og Opfordringer; men hvad det gjælder om, er med Øjet heftet til Maalet at gribe og rettelig benytte de Udviklingsmomenter og Overgangspunkter, som Tiden tilbyder i sit Løb«⁴.

Under Afsnittet om Clausen og *Kunsten* i København havde det været rimeligt at omtale hans personlige Opfattelse af Kunstens Forhold til Kristendommen. Med sin fine Skønhedssans havde han et klart Blik for, »hvor nøie og inderligt Forbundet er imellem Religion og Kunst«⁵, og særlig mellem Kristendommen og Kunsten⁶. I sin stærkt grebne »Hilsen til Thorvaldsen« ved Festen 7. Oktober 1838 talte han om »Kunstens Hellighed« og udtalte, »at Sandheden først dér, hvor den træder frem i Skønheds

¹) »Dansk Folkeblad« 1837. Nr. 36—37. Fædrelandske Forhold og Anliggender. S. 233—234. 246.

²) Dansk Ugeskrift. 1842. Nr. 13. Fædrelandske Forhold. S. 322.

³) »Danmarks Riges Historie«. VI, S. 359—360: Det nationalliberale Partis »stoneangivende Mænd som Prof. Clausen, gentog kun atter og atter deres Krav og deres golde Kritik af Regeringens Forholdsregler, uden at ville se Opgavens Vanskeligheder« — en Dom, som Dr. Larsen med Rette afviser p. 413.

⁴) Fædrelandske Forhold. S. 381.

⁵) Udvikling af de christelige Hovedlærdomme. S. 471.

⁶) Catholicisme og Protestantisme. S. 789—800. Se ogsaa ovenfor S. 308—10. 366.

Form, faar sin fulde Magt over det menneskelige Sind og det menneskelige Liv¹, og i en Artikel ved Aabningen af Thorvaldsens Museum 17. September 1848 skriver han, »at ligesom Sandhed, Retfærdighed, Gudfrygtighed, saaledes er ogsaa Skjønheden en hellig, en velgjørende, opløftende, forsonende Magt, at der i et Folks aandelige Udvikling mangler en aldeles væsentlig Side, saalænge som det mangler paa det Sind, der dvæler med Kjærlighed og Glæde ved Kunstens Værker, mangler paa Drift og Trang til at forhøje Livet ved at paatrykke det Skjønhedens Præg².

I Litteraturen til dette Afsnit savner jeg Dr. *Skat Arildsens* Afhandling om »H. N. Clausens Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom³. Det burde ogsaa have været nævnet, at den Dom, at Clausen »som faa Lægmand var blevet egnet til at være Raadgiver, naar der skulde løses kunstneriske Opgaver« (p. 293), er stiltiende overtaget fra *Fredrik Nielsen*⁴.

Angaaende Kongens berømte Svar paa Bønsskriftet om Trykkefriheden i 1835: »Vi alene vide!« (p. 276), kunde der være Grund til at nævne *Hans Jensens* Formodning, at Svaret skulde skyldes Stemann og være formuleret af ham⁵. Dog er det vist med god Grund, at Harald Jørgensen betvivler dette: »Den Følelse af krænket Regentstolt-hed, der lyser ud af Reskriptet, harmonerer udmærket med den Selvfølelse, der var saa karakteristisk for Frederik VI«. Det er derfor »overvejende sandsynligt, at den traditionelle Opfattelse af Reskriptet af 26. Februar 1835 som »den faderlige Enevældes sidste Ord« er nok saa rigtig som

¹) Fædrelandske Forhold. S. 758—759.

²) Ib. S. 708.

³) I »Historiske Meddelelser om Staden København«. 3. R. III. 1938. S. 14—38.

⁴) DBL.¹ III. S. 613.

⁵) »Historisk Tidsskrift«. 10. R. IV. 1937. S. 261—277.

Teorien om »det vrede Udbrud af en bureaukratisk Minister«¹.

Afsnittet om *Skandinavismen* ender p. 421 med en meget angribelig Udtalelse. Det hedder, at Maalet for Clausen var »ikke blot en kulturel Nordisme, men ogsaa en politisk Nordisme, der kunde træde an til Nordens Forsvar mod Øst og mod Syd«. Derpaa fortsætter Dr. Larsen: »Under Treaarskrigen viste denne Tanke sig at være rigtig, fordi den blev omsat i Daad. Den viste sig ogsaa at være rigtig i 1864, om end Beviset blev negativt. Da de svensk-norske Tropper blev hjemme, tabte Norden det Terræn, den i 1848 saa tappert havde forsvaret«. Heroverfor maa man virkelig spørge: Var det de svensk-norske Troppers Deltagelse i Treaarskrigen, som bevirkede dens lykkelige Udgang, og var det disse Troppers Udeblivelse, som bevirkede det ulykkelige Udfald i 1864?

En besynderlig Sprogblomst møder man til allersidst (p. 428): »Paa Københavns Gader kunde man vel under Christian den Ottendes Regering møde Mænd som Grundtvig, Mynster, Søren Kierkegaard, Oehlenschläger, H. C. Andersen, Ørstederne og Thorvaldsen, for blot at nævne et lille Udpluk af »Guldalderens« store Navne; men man kunde rigtignok ogsaa møde ganske andre ubehagelige Ting« [!]. Sjuskefejl og Trykfejl er heller ikke i dette Afsnit ualmindelige². Gentagne Gange forsømmer Forf. at

¹) Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799—1848. 1944. S. 180—182. Dette Skrift er først udkommet, efter at Pastor Jørgen Larsen havde indsendt sin Disputats. Det samme gælder N. M. Plums Københavns Præstekonvent 1843—1943. 1943, som der ellers i andre Sammenhænge vilde have været Grund til at anføre.

²) p. 236 L. 8 f. n. 273 Skoler — læs: 2673 Skoler. — p. 238²⁶ S. 277 — læs: S. 227. — p. 240³¹ Optegn. 19 — læs: Optegn. 261. — p. 274 L. 1 f. n. Frihed og Censur — læs: Frihed for Censur. — p. 275 L. 3 fejrende Veltalenhed — læs: sejrende Veltalenhed (saaledes Fr. Barfod i »Skandinavisk Folkekalender«. 1844. S. 228, hvorfra Udtrykket stiltiende er overtaget). — p. 275 L. 16—17 gøre sig fortjent — læs: gøre sig slet fortjent. — p. 299 L. 3 f. n.: ægte Indretning — læs: ægte

gøre opmærksom paa, at de af ham omtalte Artikler af Clausen er optrykt i hans »Fædrelandske Forhold«¹, og man savner ogsaa i dette Afsnit ofte Henvisninger til 2. Udgave af »Dansk Biografisk Leksikon«.

Den foregaaende Redegørelse, som let kunde forøges med flere Eksempler, vil have vist, at der kan rettes mange begrundede Indvendinger mod den foreliggende Disputats. Bogens *Mangler i Henseende til Selvstændighed, Nøjagtighed og Fuldstændighed* har bevirket, at jeg kun med store Betænkeligheder har kunnet tilraade dens Antagelse. Men i Tvivlstilfælde bør man jo gaa til den milde Side. I denne Sammenhæng mener jeg at burde nævne, at den anden Opponent — ogsaa i sine trykte Udtalelser efter den mundtlige Handling — har givet Udttryk for en væsentlig gunstigere Bedømmelse². For øvrigt er det min Opfattelse — som allerede udtalt i Indledningen til denne Afhandling — at selv om det er en meget angribelig *Disputats*, er det fortjenstfuldt at have givet os første Del af en udførlig, forstandig og velskrevet *Biografi* af

national Indretning. — Der er intet Skrift, som hedder »Breve fra og til Mynster« (p. 235¹⁴. 285⁵¹), men et hedder »Breve fra J. P. Mynster«. 1860 og et andet »Af efterladte Breve til J. P. Mynster«. 1862.

¹) Saaledes er Artiklen »Om Fremgangsmaaden ved den indbyrdes Undervisnings Indførelse«. 1831 (p. 237) aftrykt i »Fædrelandske Forhold«. S. 54—87. »Om Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug«. 1837 (p. 278²¹), aftrykt ib. S. 224—247. »Et Par Ord om den Kunst at takke«. 1835 (p. 282³⁷) ib. S. 287—293. Clausens opsigtvækkende Tale i Stænderforsamlingen 9. Dec. 1844 om de danske Slesvigeres Ret (p. 398—399) er optrykt i Clausens »Taler«. S. 165—184.

²) I sin Anmeldelse af Disputatsen i »Dansk Teologisk Tidsskrift«. 1945 har Docent, Dr. Søren Holm betegnet den som »et flittigt, grundigt og solidt Arbejde« (S. 162). »Benyttelsen af den trykte Litteratur er meget omfattende og dybtgaaende« (S. 145). Den historiske Baggrund »skildres med kyndig Fortrolighed og megen Lærdom« (S. 144). — Jeg forstaar ganske vist ikke en saadan Bedømmelse; men den er for mig dog et Vidnesbyrd om, at det vist er rigtigt, at Fakultetet har antaget Disputatsen. *In dubiis pro reo!*

H. N. Clausen. Jeg venter, at den læseværdige Bog vil faa mange Læsere, ogsaa uden for det lærde Lav, og jeg haaber, at Dr. Jørgen Larsen maa faa Tid og Kræfter til at fortsætte med en anden Del, mod hvilken der vil kunne gøres færre Indvendinger.

Fremkomsten af Disputatsen og af de to Opponenters Afhandlinger vil forhaabentlig bidrage, ikke blot til et mere omfattende Kendskab, men ogsaa til en højere Værd-sættelse af H. N. Clausen.

Man plejer at sige, at Clausens Teologi ikke har haft den Betydning som Martensens. Dette er vel ogsaa rigtigt, naar der tænkes paa den øjeblikkelige Virkning. Men anderledes synes det mig at forholde sig, naar man regner med det lange Løb. Saa er *Martensens spekulative Teologi* en Episode, der er indtruffet under visse historiske Forhold og næppe paa den Maade vil komme igen. *Clausens kritiske Teologi* er derimod en Type, som atter og atter kommer igen, ja, som er et uundværligt Element i enhver virkelig videnskabelig Teologi. Den Schleiermacher-Clausenske »Forening af den inderlige Kristustro med den frygtløse Kritik overfor det kirkelig Nedarvede og Fastslaaede«, som Fredrik Nielsen i sin Karakteristik af Clausen betegnede som en uholdbar Dualisme, hvis to Elementer maatte gaa og var gaaet fra hinanden som kirkelig Kristendom og Nyrationalisme¹ — denne Forening vil altid for nogle staa som den protestantiske Teologis højeste Ideal.

¹) Fr. Nielsen: Karakteristiker og Kritiker. S. 3—4. 12.